

नारायणदीक्षितविरचितः

गजग्रहणप्रकारः

GAJAGRAHANAPRAKĀRA

(A metrical work dealing with catching and training of elephants)

By

Nārāyana Dīksita

Edited with an introduction

By

E.R. Sreekrishna Sarma

**SRI VENKATESWARA UNIVERSITY
ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
TIRUPATI.**

1968

INTRODUCTION

This edition of the *Gaja-grahaṇa-prakāra* (GGP) is based on a single MS. (Acc. No: 6709-B) available in the Sri Venkateswara University Oriental Research Institute Manuscripts Library. A short notice of this MS. by Sri N SUBRAMANYA SASTRY, Curator of the MSS Library, has already appeared in the S.V.U Oriental Journal, vol. V. The description of the MS. is as follows :

Substance : Modern paper with water lines; size : 20.5 × 16.5 cm.; 63 folios; 14 lines to a page; 16 letters to a line; 881 verses; Grantha characters; uniform and legible handwriting; marginal notes are given on some folios; corrections are made with black ink here and there; each verse is numerically numbered and black ink is used for marking the verse numbers.

The work is called *Gaja-grahaṇa-prakāra* in the colophon. The last verse gives the name of the work as *Gaja-saṃgrahaṇa-prakāra* and of the author as N ā r ā y a ṇ a D ī k ṣ i t a. Nothing is known at present regarding the author or the age of the work. But going through the work one gathers the impression that the author was either actually a mahaout in charge of an elephant or an advisor to a king or a rich owner of elephants on matters concerning elephant-lore. Speaking about the price of elephants he mentions *dināra*. His command over the language is not enviable though he has a lucid style. There are many ungrammatical usages and the ideas in many places are not very clear due to repetitions, lack of cohesion and progressive use of particles like *api*, *ca*, *tathā*, etc., for the sake of metre.

The work contains 881 verses in the *Āryā* metre and is divided into 5 chapters called *āśvāsa*. The first chapter in 29 verses praises the role of elephants as auspicious animals useful for work, protection and war. The next chapter in 345 verses describes ten methods of capturing wild elephants. The third consisting of 49 verses enumerates the places and regions where elephants are found. The fourth chapter dealing with the training of the captured elephants contains 241 verses and the last chapter in 217 verses tells us how the exhibition of elephants every year for evaluating their worth and for the entertainment and instruction of the public is to be conducted. The interest of the work lies in that there is no other Sanskrit work known so far which deals with the methods of capture and training of the wild elephants so elaborately

Methods of Catching Elephants

I. *Vṛti-bandha* (30 to 53): Capture through the means of fencing. This method is effective in catching five or six elephants at a time and requires usually the service of about fifty persons. The catchers conceal themselves on the trees surrounding the thickets where the wild elephants numbering about four or five assemble for their rest, especially in a hot midday. Heavy logs with chains and ropes are suspended from the branches of the trees. Seeing the elephants quietly engaged in their rest the men let the logs down so as to form a fence around the thicket. Several men armed with nooses, lances and goads guard the fence outside. After a few days's struggle to free themselves from the enclosure, the poor creatures become exhausted. Then the men approach them and tether them to the trees and fetch them to the city with the help of trained elephants.

II. *Vṛkṣa-bandha* (56 to 101): Catching within the enclosure of woods. This is effected by surrounding a vast area of woods where a hundred or more elephants assemble for their rest. Several men armed with nooses and weapons surround the area and place huge logs and thorns obstructing the paths through which the animals could escape. They make tremendous noise by beating drums, roaring and howling. This makes the elephants confused and confounded. The animals are prevented from making their way out by the show of arms and violent shoutings. The author says that the elephants are easily captured by this device in five or six days.

III. *Rajju-bandha* or *Śṛṅkhalā-bandha* (102 to 130): Capture through the means of ropes or chains; also called *Ālavālā-bandha* (capture through the device of water-basins) and *Pañka-bandha* (capture through sticky mud). This method is very elaborate and expensive leading to the capture of several elephants at a time. First of all a suitable area is selected inside the woods. A good portion in the middle is made soft and muddy where the plants and grass, which the elephants are generally fond of, are grown. Around this base on all corners strong pillars of burnt bricks or stones are erected. The ropes and chains as well as the pillars to which they are attached are covered with green plants and creepers. The elephants attracted by the green enter the base where the sticky mud makes them unable to move as quick as they would. Seeing the elephants inside the base, the people who are looking for the opportunity let loose the chains and the ropes from the pillars and place them around the neck and hind legs of the animals. This is followed by the usual methods of overpowering the victims.

IV. *Vāri-bandha* or *Salila-bandha* (131 to 173): So called because a moat filled with water is employed in the method. The preparations here are so elaborate that they take one or even two years for completion. The method is to be employed only to catch large herds of elephants. A vast area is chosen for the purpose and a deep ditch is dug around it. The ditch is filled with water and a strong wall is built around it. There will be only one entrance to this area. The area within as well as the entrance is planted with sugar-canes, plantains and other green plants most liked by the elephants. Twenty to fifty tamed elephants are to be posted near the entrance in order to make believe the wild ones. When the herd enters the area and engages itself in the joy of grazing, the entrance is blocked by placing huge logs and thorny bushes. Armed men assisted by tamed elephants guard it from outside. Several persons make tremendous noise by beating trumpets, blowing pipes and shouting. The victims make desperate efforts to escape. The sound-making campaign is carried on for two three days, by which time the creatures become thoroughly exhausted. Seeing the opportunity the men overpower the elephants with their usual methods.

V. *Anugata-bandha* or *Karīṇi-bandha* (174 to 203): So called because the method is to entice the young elephants by using trained female elephants. Five to six young trained cows are led to the woods where young stray males are usually available. The mahouts lying on the back of the cows conceal themselves under suitable covers. Seeing the members of the fair sex the youth shows eagerness for their company, approaches them and touches them with his trunk. After a while he is fully excited and loses himself in the fresh love. Mahouts take this opportunity to give hints to the female to chain the wild youth unawares. The poor male is thus deceived. He does not realize his plight until the mahout directs the female away from him. Then the men effect the capture by tethering the captive to a tree nearby. This method is easier and also yields good result as such a youth can be trained very easily, observes our author.

VI & VII. *Laghu-garta-bandha* and *Nimnāvaṭa-bandha* (204 to 264) are the methods of pitfalls for catching single elephants. The difference between the two methods lies in that while in the former the depth of the pit is only three cubics, in the latter it is six cubics. In an area frequented by elephants, pits measuring thirty cubics in length, ten in breadth and three or six in depth are dug, each at a distance from the other. They are filled with soft earth and sands and are covered with light bamboo mats, grass and earth. On them green plants like sugar canes are temporarily planted. When a victim falls in the

pit the men watching them approach and overpower it in a few days and by gradually filling the pit with soft earth and sands allow it to come out with the help of trained elephants.

The author does not favour this method and calls it *nica*, uncivilized. He says that those who try this method should take care to make the bottom of the pits as soft as possible. Otherwise, the victims may be fatally hurt. Should the young calves fall into the pit, in most cases they die. Many victims are not able to overcome the fear and anger caused by the unexpected fall and in future to get rid of the suspicion about human beings. This seriously hinders their being trained. But, the author adds, being the easiest method of catching as far as the catchers are concerned, it has been widely practiced though it is certainly better to avoid it.

VIII. *Codanā-bandha*, *Pracodanā-bandha* or *Preraṇā-bandha* (266 to 300) means capture by driving. This is also called *Kardama-bandha* because of the use of mud in the method. This is for catching a number of elephants at a time. In an area frequented by elephants, groves of plants most liked by them are grown. Around such groves water basins filled with soft earth and black clay are made. These are one cubic in depth and concealed by the green growth on them. The legs of the victim attracted by the green go up to the knee in the mud and its free movement is restricted. The men looking for the opportunity effect the capture by using the usual methods.

IX. *Vana-bandha* or *Udyāna-bandha* (301 to 331) is so called because the capture in this method is effected in the city-park instead in the woods. The procedure followed here is the same as in the *Anugata* or *Kariṇi-bandha* described as No. V. The mahouts lead the female to the woods and enticing the young male bring him down to the city-park where all arrangements for his capture are ready. At the park the females are separated from him and he falls into the hands of the trainers.

This method, according to the author is commendable, *ślāghya*. As the capture is effected without causing violent anger or fear, the captives generally prove to be obedient afterwards. The males within the age group of sixteen to thirty fall victims to the method.

X. *Pāñcālīkā-bandha* (332 to 371): Capture by the method of puppets, also called *Gr̥ha-bandha* is used to catch young babies without causing injuries to them. Inside the forest in a suitable area five or ten or even more houses are built at a considerable distance from each other.

People skilled in catching elephants live in these houses with all necessary equipment. In the open space in front of the houses trained elephants are kept and looked after day after day and month after month. Images of young elephants are placed here and there near the houses. Tender green plants are also planted around the images. Seeing the elephants and the false babies for a long time and being attracted by the tender green plants, the wild babies mistake the babies and the elephants belonging to the herd, go around them and graze the plants. Taking the opportunity, men noose the babies and train them gradually. Should any mother or male elephant attack the place he or she is immediately overpowered by the men. This method, though needs much preparation and time, is recommended in capturing the young ones without causing alarm fear or injuries.

It can be seen from the above account that the enumerated ten methods virtually contract into five. The first two methods, *Vṛti-bandha* and *Vṛkṣa-bandha* are the same with the difference that in the former the area used for the purpose is smaller. The capture in both is effected mainly by the fortitude and dexterity of the men engaged in the game. The third *Rajju-bandha*, fourth *Vāri-bandha* and the eighth *Codanā-bandha* form together the method of *khedda* till recently practiced in Mysore and Bengal and agree in details with the description by G.P. SANDERSON in his excellent work *Thirteen years among the wild beasts of India* (Ch. VII, London, 1896). The fifth *Anugatha-bandha* and the ninth *Vana-bandha* are practically the same. The pit-fall method is divided into two under the headings *Laghu-garta* and *Nimnāvaṭa-bandha*. The last *Pāñcālikā-bandha* is a novelty, although we do not know whether it was ever in practice or is only an imagination of the author.

The *Mātaṅga-lilā* (ML) of Nīlakaṇṭha (Trivandrum Sanskrit Series, X, Trivandrum, 1910) and the *Gaja-Śāstram* (GS) Tanjore Saraswati Mahal Series No. 76, 1958 speak of five methods of capture. *Vāri-bandha* described by these works is the same under that name in the present work. But our author instead of taking the word *vāri* for the enclosure where the elephants are driven into, takes it to mean 'water', the more popular meaning, and calls it also by the name *Salila-bandha* and gives the explanation that the water in the ditch around the enclosure causes the name. *Vaśā-bandha* of ML and GS is named *Kariṇi-bandha* or *Anugata-bandha* in GGP. *Anugata-* of GS corresponds to the *Vana-bandha* of GGP, and the same of ML corresponds to the *Codanā-bandha* of our author. The two types of pitfalls named in GGP as *Laghu-garta-bandha* and *Nimnāvaṭa-bandha* are called in GS by names *Āpāta-bandha* and *Avapāta-bandha* respectively, and are condemned. The *Āpāta* method of ML is similar to the *Rajju-bandha* of GGP.

The method of noosing described by SIR JAMES EMERSON TENNENT (*The Wild Elephants and the Method of Capturing and Training them in Ceylon*, London, 1867, pp. 97-100) as practiced by Panickeras, the professional elephant-catchers is not found in our text. Nor the method of lasso described by WILLIAM BAZE as found in Vietnam (*Just Elephants* : Translation by H.M. BURTON London, 1955, pp. 129-63). Excepting the last *Pāñcālikā-bandha*, the other methods agree with the four methods described by SANDERSON.

We shall now proceed to give a very brief account of the method of training described by the author. The training of elephants, according to the author, is *atigabhira* a very serious thing and *śrama-sādhya*, to be achieved with the great efforts. Only through training the elephants can be rid of their natural wild qualities and made useful to men. First of all, therefore, the entire lot of captives are to be sorted out and classified into three categories. Those which are found docile and well-behaved even before the training, come under the first division (429 and 534), those which are subdued after a little threatening under the second (430-1 and 535) and those which require chaining and severe punishment for months together under the third (432-3 and 536). The deceptive ones and those which bear their anger for a long time are to be removed from the training camp.

Further, according to their age the trainees are to be grouped into five. Calves upto the age of ten called *tarṇaka* or *vatsa* form the first group. Those within the age of 10 to 20 called *kalabha* form the second, those between 20 and 30 named *dvirada* form the third, those between 30 and 40 which are called *mātāṅga* form the fourth, and those upto the age of 50 named *karin* make the fifth group. These groups must have separate stables and training yards.

Shady ground covered with sands in front of the stables is the ideal place for training, the best time for which is the early morning and the late afternoon. It is to be commenced after worshipping the elephant-faced god and other dieties. The trainees are placed between two lines drawn to their right and left. They arranged in rows according to their number. Armed men guard the trainees during the training and the instructors stand between the rows and impart the training. The first thing to be remembered is to begin with gentle and kind words, gentle patting with hands and using soft names to address the novices; for the first thing to be achieved is the removal of timidity from the hearts of the trainees. After a few days the calves are able to stand still discarding their restlessness. Gradually they are taught to spread out and roll up as well as to hold up and bring down the trunk, to stand

for a moment on three legs, also on two legs, and to take long and close strides forwards and to step backwards, to hold the cane and such things at the tip of the trunk and hand it over to the man on the back, to receive and dispose of several things, to desist from throwing mud and dirt on themselves when the mahout sits on the back. All these come under the simple training, *laghu-sikṣā*. When the trainees are established in the *laghu-sikṣā* they are given more advanced training, *guru-sikṣā*. This training makes them capable of standing hunger and thirst, enduring strain and carrying great burdens. They also discard their natural laziness and timidity. First of all, four types of gaits are to be taught. These are taking long strides (*vega-gati* or *druta-gati*) walking in accordance with the sounding of bells (*cālana-gati*), running as for hunting (*dhāvana-gati*), etc., and walking under the heavy weight of large burdens (*bhāra-gati* or *vahana-gati*). They must be able to move in all these gaits at the indication given by the mahout by words or touch of hands or feet. They are also to be taught to run in circle and also in zig-zags. For this purpose circular lines (*maṇḍala-rekhā*), square lines (*caturaśra-rekhā*), oblong lines (*dirgha-rekhā*), semicircular lines (*cāpākṛti-rekhā*) and triangular lines (*trikoṇa-rekhā*) are to be used. They must also be trained in holding weapons by their trunks and protecting the fortress and treasury of the king. Names pertaining to the country of their origin or nice ones according to their imagination of the mahouts are to be given to each elephant.

The twofold training mentioned above is for the elephants what the two eyes are for the human beings. The author stresses the point that whatever training is imparted, the protection of the life of elephants is of paramount importance. The training should be aimed to bring them joy and strength.

The fifth chapter deals with the construction of the stalls (*gaja-śālā*), seasonal attendance to the elephants and their annual exhibition for the purpose of entertainment of the public and evaluation of the animals.

The stalls for the elephants are to be built not far away from the city in a place where there are facilities of water supply. The construction facing the east is said to be most auspicious. If it is facing the north, there will be prosperity of calves. West-facing stall will reduce the strength of the enemies to the king. The stall facing the south will bring fame to the mahouts. A separate apartment with a post made of stones for tethering the elephant, one basin for the fodder and another for water is to be built for each animal. The quarters for those who are in charge of the elephants are also to be constructed near the stall.

The elephants are animals having undying appetite. So they are to be fed thrice a day. In the summer they should get a bath every day which should be followed by a meal of cooked rice with green-gram soup, and melted butter. Jaggery, coconuts, tender bamboos, the leaves of pepal and fruits of *kapittha* and *udumbaraka* also from the food of elephants. After the day's work when tired, it is beneficial to give them wheat-flour or lumps of tender green grass mixed with ghee and jaggery. In the mornings it is advised to apply *yavasa-tailam* on the head of elephants. The doctors who have knowledge and experience in treating the various diseases of elephants should examine them medically every now and then. The author repeatedly speaks of the care and attention to be bestowed on the elephants by those who are in charge of them. He says that with constant touches, gentle pats and consoling sweet words, elephants can be tamed and made obedient. They must also on occasions be decorated and beautifully painted. This makes them happy. The kings are advised to purchase good elephants from other regions if they are not available in their own.

The price of elephants given by the author is as follows : Upto the age of five years hundred *dināras*; five to ten, one hundred and fifty; ten to fifteen, two hundred; fifteen to twenty, two hundred and fifty; twenty one to twenty five, three hundred; twenty six to thirty, three hundred and fifty; thirty one to forty, four hundred to five hundred *dināras*. Elephants beyond this age are not to be purchased. The author states that generally this is the rate of elephants prevailing in many regions. Special rates can indeed be recommended in special cases taking into account the physic, looks, conduct of the animals and the level of training attained by them.

For the exhibition of the elephants suitable sheds are to be constructed in such a way that the display of the animals will afford the onlookers an opportunity to see and examine them very closely. The author speaks of two types of arrangements for the exhibition. The first type is called *mānuṣa-śaili* (in the manner of human beings) where the elephants are arranged according to their age. There will be six rows and the youngest ones will be in the forefront. Elephants in the next age group will be in the second row and the most elderly ones will be kept in the last row. The second method of arrangement is called *sura-śaili* (divine method) where elephants are arranged according to the different families to which they belong. These families are according to the regions where the elephants are born. These two types are also called *miśra-śaili* and *śuddha-śaili*, respectively, basing on the fact that in the former the elephants belonging to different regions are mixed up in the arrangement, while in the latter they are all separately kept.

The two types of arrangement mentioned above can be done in five different ways. The first way of arrangement is called *gāruḍa-śaili* because it represents the shape of an eagle. There will be six rows in which a total of 198 elephants are placed. The second method called *māruta-śaili* (the method of the wind) also consists of six rows and 198 animals; but the arrangement is in such a way that in the front part there are eighteen elephants and at the rear forty-eight. The third is called *bhujaṅgama-śaili* (the serpent's method) where 125 elephants are arranged in three rows. The fourth *paśu-śaili* (cow-method) consists of six rows and 162 elephants. The author says that this method is also known as *bhū-śaili*. In the fifth method called *śara-śaili* (arrow-method) 192 elephants are placed in four rows. In accordance with the total number of the elephants, any one or more ways of arrangement can be adopted for exhibiting them.

One of the purposes of exhibiting the elephants is to facilitate the examination with a view to selecting the auspicious animals and fixing the correct price. The author says that the examination of elephants is a very difficult job to be done by specialists. The examiner pure in thought and carrying flowers and fruits in his hand should do his job in the early morning after taking bath and worshipping the dieties (827). The examiner should be able to calculate the real age of the animal by seeing the growth of the tusks, hair on the head and the height of the body (443). In all cases, however, his experience will be the unfailing authority (444).

The shape and colour of the trunk, tusks and the eyes indicate the worth of the elephant (829-30). The colour and the shape of spots on various parts of its body also play a prominent role in deciding the worthiness or otherwise of the elephant. If the middle of the face, the trunk, the neck and the abdomen are full of spots, it is considered to be an auspicious sign bringing good luck to the elephants and their owners. Spots on other parts of the body are not good. The spots having the colour of red lotus or saffron or the setting sun or a coral are said to be auspicious; also those of the colour of *ketaka* flower, a bright star, a pearl, a swan and white lotus are commendable. The spots which are either black or blue in colour are not good at all (844). So also the spots which are not bright. Too many spots are an indication of inauspiciousness.

Redness on the face, trunk, parts of neck and abdomen is good. Whiteness of the chest also indicates luck. The frontal globes on the forehead should be distinctive and the eyes devoid of any reddish lines.

The tusks should be as white as a conch or might be yellowish like *ketaka* flower. If all the eighteen nails are white in colour it is said to be auspicious. A long tail is also a good mark.

The elephants should be examined as to their valour and their capacity to carry loads and to run long distances. The animals emitting bad smell and having an abundant growth of hair all over the body and desirous of eating bad food are to be rejected. Those which have not got rid of timidity, anger and other natural passions even after some training are also unacceptable. Thus the author recommends to watch the elephants at close while they eat, drink, run or carry loads, when their merits and demerits will be easily discernable.

गजग्रहणप्रकारः

प्रथमाश्वत्थः

मङ्गलदा नृपतीनामपि निजसंचारवैभवादिनिशब्द ।
करिणो जयन्ति बहुधा शुभलक्षणमण्डिता जगति ॥ १

प्रातर्दर्शनभूम्ना पुण्यसमृद्धिर्हि जायते पुंसान् ।
सायं निरीक्षणाद्यैरैश्वर्यं बहुविधं भवति ॥ २

संतुष्टाः शुभवदना विलासगमनास्तु कुञ्जरा यत्न ।
विलसन्ति तत्र देशे सा लक्ष्मीर्नित्यवासाहि ॥ ३

काले वर्षति मेघः पृथिवी सस्यादिशालिनी सततम् ।
यस्मिन् स्थले द्विपेन्द्रा धर्मपराः पार्थिवेन्द्राश्च ॥ ४

बलममितं नृपतीनां मत्तगजैरेव बाहिनीव्यूहे ।
जयलक्ष्मीरपि मान्या भूपालानां शुभैर्गजैः समरे ॥ ५

रिपुबलमङ्गकरास्ते निजबलरक्षाकराश्च करिमणयः ।
प्रचलद्गिरिसंकाशा भासन्ते प्रतिपुरं जगति ॥ ६

मूर्धाभिषेककाले नृपतीनामामितमङ्गलकरास्ते ।
संमानिता धरित्र्यां शुभकुलजनिता मतङ्गजास्तुङ्गाः ॥ ७

परमा रक्षा सततं प्रकल्प्यते नृपतिमन्दिरे करिभिः ।
तैरप्रमत्तचित्तैः शुभगुणनिलयैरमेयबलभागिभिः ॥ ८

अत एव भूमिपालैर्जिवृन्दं माननीयं हि ।
यशसे बलाय राष्ट्रक्षेमाय च सोमसूर्यकुलजनितैः ॥ ९

- गजशाला निजनगरे करिकुलनिबिडा सुरक्षिता काले ।
जनयत्यतुलां लक्ष्मीं बहुभोग्यां विबुधसंमान्याम् ॥ १०
- वनचरकरिणां कुलमिह विराजतेऽरण्यभागेषु ।
स्वेच्छागमनं करिणीविलासपरिमण्डितं बहुधा ॥ ११
- सुभगजलनिम्नगानां तीरतले कुसुमगन्धमेदुरिते ।
भूमृत्प्रस्तरभागे हस्तिकुलं चरति वीतभयखेदम् ॥ १२
- करिणीदर्शनभूम्ना तुष्टमनस्कं मदेन लुलिताङ्गम् ।
करिकुलमिन्धे वनमुवि सततविलासं हि यक्षगणवृत्ति ॥ १३
- निजयूथपनिर्दिष्टे वर्त्मनि तिष्ठन्त्यमेयबलभाजः ।
यौवनमदेन मत्ताः करिणस्ते केचिदुद्भ्रया विपिने ॥ १४
- करिणीशावकसहिताः परे तु कान्तारभूतले करिणः ।
प्रातः सल्लकखदिराम्बादनहेतोश्चरन्ति संहृष्टाः ॥ १५
- नदति मुदा कान्तारे ग्रसति च मृदु पल्लवादि शाखाग्रात् ।
प्रीत्या यच्छति तेभ्यो नृत्यति कुतुकाद् युवा क्री काले ॥ १६
- बहुविधलीलाहृष्टाः प्रातस्ते हस्तिनो वनक्षोण्यान् ।
आश्लिष्टाः संस्पृष्टा मिथो मुदाहारनिर्वृतिव्यग्राः ॥ १७
- मध्याह्नातपतप्तास्ते तु मिलित्वा सुशीतजलतीरम् ।
गच्छन्ति मन्दगतयो विविधविलासाश्च तापशान्त्यर्थम् ॥ १८
- सलिलावगाहखेलनप्लवनाद्यैरपि बिहृत्य ते सुचिरम् ।
हृष्टा नितरां काले स्वकुटुम्बवृत्ता मनोज्ञरीकाराः ॥ १९

आवासकुञ्जभागांस्तथाद्रियन्ते दिनावसाने ते ।

परमानन्दनिमग्ना बहुविधलीलाविलासाद्यैः ॥

२०

अपरे गजा वनान्ते म्वल्पाहाराः सुशीततलभाजः ।

जिघ्रत्युत्तमगन्धानेकान्तपराः प्रहृष्टाश्च ॥

२१

मुनिवृत्तिमाश्रयन्ते निमीलिताक्षाः परे गजा विपिने ।

त्यक्तनिजयूथसङ्गाः कुञ्जादौ कुसुमगन्धपरिपूर्णे ॥

२२

मदगर्ववेगभूम्ना परे गजा यौवनोन्मत्ताः ।

अगणितसिंहादिभया दीव्यन्ति क्षुब्धयादिदूरस्थाः ॥

२३

स्वर्गे नाकिन इव ते वनद्विपास्तुष्टमानसाः सततम् ।

गर्जन्ति क्रीडन्ति प्रतिवनमाराचरन्ति चर्वन्ति ॥

२४

कूजति खादति घूर्णति करिकुलमेतद् विगाहते सलिलम् ।

यच्छति दहति प्रतिभटमाशु त्वरते धिनोति धावति च ॥

२५

एवं बहुविधलीलं द्विपवृन्दं वनतलेषु संदृश्यम् ।

अप्राप्तनाथवर्गे त्वशिक्षितं व्यर्थजीवनं नदति ॥

२६

तासां द्विपावलीनां रक्षाकर्ता नृपाल इह कथितः ।

विपिनानां च गिरीणां स स्वामी प्राणिवर्गस्य ॥

२७

दौर्जन्यग्वण्डनाय द्विपावलीनां यतेत भूपालः ।

निजराष्ट्रकार्यहेतोस्तद्रक्षणमादिशेद् धीमान् ॥

२८

अत एव भूमिपाला दशविधबन्धैर्वनद्विपान् काले ।

गृहीयुरमितयत्ना युक्त्या वीरादिसाह्यतो विपिने ॥

२९

इति प्रथमाश्वासः

द्वितीयाश्वासः

आद्यो वृतिबन्धः स्यात् सुलभं साध्यो वनोदरे काले ।
वीरैर्युधैश्च भटैः मृगयासंप्राप्तकौशलै र्भूषैः ॥ ३०

ग्रहणार्हा न भवन्ति प्रायो बाला गजा महीपालैः ।
अत एव यौवनाढ्याः करिणो ग्राह्याः स्वराष्ट्रकार्यार्थिन् ॥ ३१

दशवर्षा ये च गजा विंशतिवर्षास्तथा बलाढ्याश्च ।
त्रिंशद्वर्षाः करिणश्चत्वारिंशद्वयस्काश्च ॥ ३२

सर्वे ते करिपोतैः सह करिणीभि र्वेने ग्राह्याः ।
मत्ताश्च विविधकुलजा यौवनसंभूषितम्बदेहाश्च ॥ ३३

मस्तकभागे रोमावलीप्रवृद्ध्या रदप्रवृद्ध्या च ।
गण्डतलदानधारासवणेन च गजवयो ज्ञेयम् ॥ ३४

धावनवेगाच्च तथा जङ्घापादादिवल्लसमृद्ध्या च ।
मेढ्रप्रहर्षकालादपि हस्तिवयो हि सुलभवेद्यं च ॥ ३५

व्याधैर्वनचरवर्गैर्वीरैर्द्विपपालकैश्च विपिनतले ।
चिरपरिचयाच्च करिणां वयसो ज्ञानं क्रमप्राप्यम् ॥ ३६

रींकारकर्णतालप्रवृद्धिसुस्तरागबिन्दुमदवृद्ध्या ।
हस्तिवयोविज्ञानं बहुविधलिङ्गैस्तथान्यैश्च ॥ ३७

संप्राप्यमेव कथितं तज्ज्ञात्वा वनतले महीपालः ।
युक्त्या रचयेत् काले वृतिबन्धं वीरभटवर्गैः ॥ ३८

पञ्चषगजा हि विपिने यत्र तले स्वेच्छया मिलिताः ।
तेषां ग्रहणायायं वृतिबन्धः कल्प्य आदिष्टः ॥ ३९

- वीरा भटास्तु विपिने वनतलवृक्षेषु पूर्वमेव चिरात् ।
संप्राप्तगूढनिलयाः प्रदत्तनेत्रा गजागमनमार्गे ॥ ४०
- वृक्षाधोभागस्थान् तान् मिलितान् वीक्ष्य शृङ्खलयोगम् ।
वृक्षाग्रात् कलयेयुर्दृढतरुखण्डादिभिर्हठाद् विपिने ॥ ४१
- दूरस्थले गजानामेव तरुखण्डशृङ्खलवृत्तिकम् ।
वीक्ष्याराद् वन्यगजा भीताः क्रोधादिताडितात्मानः ॥ ४२
- धावन्ति च मूर्च्छन्ति क्षणादितो यान्ति मीलितक्षेत्रम् ।
गर्जन्ति च ताम्यन्ति क्षणमेते मार्गयन्ति निजमार्गम् ॥ ४३
- एवं बहुविधपीडानिपीडितास्ते वनद्विषा मिलिताः ।
अप्राप्तबहिर्गमनद्वारा धैर्यादिना त्यक्ताः ॥ ४४
- एकद्वित्रिदिनावधि हन्त निराहारतां च संप्राप्य ।
मानुषवशभाजस्ते सुलभग्राह्या भवन्ति विपिनगजाः ॥ ४५
- सुधियो हस्तिपका ये ये हस्तिग्रहणकार्यदक्षश्च ।
ते सर्वेऽपि मिलित्वा मृदुवाक्यवशीक्रियानिपुणाः ॥ ४६
- तेषां निकटमवाप्य स्वाद्यवचोयोजनेन शपथाद्यैः ।
सृणिसंप्रदर्शनेन त्यक्ताटोपा यथा भवेयुस्ते ॥ ४७
- युक्तया च शृङ्खलानां रज्जूनामथ च योगतस्तेषाम् ।
करपादोदरभागे बन्धनमथ कुर्युरादराह्वानम् ॥ ४८
- कलयित्वा भीतानां स्वयूथबलवर्जितानां च ।
तेषां करिणामित्थं जगति वशीकरणमादिष्टम् ॥ ४९

मूर्खाणां क्रुद्धानां धीराणां वन्यहस्तिनामित्थम् ।
करपादोदरभागे बन्धनमादिष्टमाशुसिद्धयर्थम् ॥ ५०

यदि ते वृतिबन्धेऽस्मिन्नितस्ततो धावनादिना श्रान्ताः ।
जात्या च कुलेनैते शान्तात्मानो भयग्रस्ताः ॥ ५१

नैव प्रयोज्यमेषां बन्धनमङ्गघ्रादिभागेषु ।
वृतिबन्धेऽस्मिन् प्रायस्ते सुलभग्राह्यशीलाश्च ॥ ५२

पुरतः पृष्ठे तेषामुभयोरपि पार्श्वयोश्च गजपालैः ।
रक्षणमथ संदिष्टं मृदुवचनानां प्रयोगतो युक्त्या ॥ ५३

शीर्षारोहणमेषां सृणिप्रयोगो मृदूक्तिदानं च ।
सर्वविधकार्यसिद्धिं जनयति सहसा द्विपन्द्राणाम् ॥ ५४

इति पञ्चषद्विपानां ग्रहणे वृतिबन्धनं प्रोक्तम् ।
सुलभरचनं वनान्ते पञ्चाशद्वीरगणकल्प्यम् ॥ ५५

अथ वृक्षबन्धरचना कच्चित् प्रयोज्या वनद्विपग्रहणे ।
मंजपालैर्वीरभटैः शताधिकैः सायुधैर्विपिने ॥ ५६

प्रस्तरतले गिरीणां तरङ्गिणीतीरभागेषु ।
कुञ्जतलेष्वथवा ते वनद्विपा वासम्भोज्यश्च ॥ ५७

प्रायः शतानि मिलित्तः सन्तुष्टाः कलितविविधलीलाश्च ।
प्रायः कुटुम्बिनस्ते स्वेच्छासंचारभाजश्च ॥ ५८

मध्याह्ने शीततले वृक्षाधोभागवासिनां तेषाम् ।
ग्रहणाय वृक्षबन्धं प्रयोजयेद् वृक्षपङ्क्तिमावृत्य ॥ ५९

वीरभटा बहुदूराज्झटिति समागत्य सायुधाः काले ।
वृक्षावलिं तु परितो रक्षां कुर्युस्तथा यथा करिणः ॥ ६०

अप्राप्तबहिर्गमनाश्चान्तस्था एव भीतिभारहताः ।
भटकृतपटहध्वानैर्हाहाध्वनिभिश्च काहलीनिनदैः ॥ ६१

गजपालानामथ हुंकाररवैरङ्कुशादिभर्त्सनतः ।
श्रान्ता भवेयुरन्तस्तले भृशं तापभाजश्च ॥ ६२

नानाविधप्रयत्नैरप्राप्तस्वीयगतिविलासास्ते ।
क्षुत्क्षामाश्च तृषार्ता विगलितधैर्याश्च विपिनभागेषु ॥ ६३

वृक्षाणां च समन्तान्मण्डलीत्या स्थितिं प्राप्ताः ।
ते वनवीरा नृपतेर्भटाश्च करिमार्गरक्षणोद्युक्ताः ॥ ६४

कुर्युर्निरोधमाशु द्विपगमने दारुखण्डविक्षेपैः ।
कण्टकपुञ्जप्रसरणरीत्या भीकरमहावेगाः ॥ ६५

ते तु भ्रमन्ति करिणः श्रान्तात्मानो गलितधैर्याः ।
प्रथमदिने वा दिवसे द्वितीयके स्वात्मरक्षणोद्युक्ताः ॥ ६६

मृदुवाक्याभिमुखास्ते प्राप्नुयुरेषां वशं करिणः ।
वीराणां च भटानां मुख्यं तद्रक्षणं प्रोक्तम् ॥ ६७

भयदोक्तिर्न हि भीते युक्ता शास्त्रेषु निर्दिष्टा ।
क्रुद्धानां मूर्खाणां करिणां तर्जनमिहादिष्टम् ॥ ६८

अथवाङ्कुशप्रयोगाद्दण्डनमपि शीघ्रफलदमादिष्टम् ।
अत एव बुद्धिमन्तो नृपतिभटा युक्तिसंपन्नाः ॥ ६९

क्रोधस्य शान्तिरादरवाक्याह्वानग्रहृष्टवीक्षणतः ।
व्यक्तं दृश्या लोके वीराणां कुञ्जराणां च ॥ ७०

परितो गजांस्तु वीराः क्रमेण तन्निकटमादरतः ।
संप्राप्य गलितकोपान् तानाकलयेयुरमितवाग्दानैः ॥ ७१

शपथैश्च तर्जनैश्च द्विषा यथा हर्षभाजस्ते ।
स्वीयं प्रशान्तभावं कल्यन्ति बहिः स्फुटं विपिने ॥ ७२

वीराणां प्रथमोद्यमदर्शनतः कुञ्जराः केचित् ।
शान्ता भवेयुरेते सत्कुलजा माननीयाश्च ॥ ७३

मध्यमकुलजाः करिणो मानुषान्धासहिष्णवो यान्ति ।
क्रोधहता बहुदूरं भयकम्पनमूर्च्छनाजुष्टाः ॥ ७४

धावन्ति द्रुतगतयो भ्रमन्ति चैते तत इतश्च ।
अप्रासबहिर्गमनद्वारास्ते निन्दितात्मानः ॥ ७५

अश्रुकणपूर्णनयनाः क्रमेण शान्ताश्च ते दिनेषु वने ।
नृपतिभटाज्ञापालनपरा भवन्त्यादरात् क्रमशः ॥ ७६

सत्कुलगजवृत्तिमपि प्रदर्शयन्त्यादरात् क्रमशः ।
एते मध्यमकुलजा निर्दिष्टाः सुलभस्याध्याश्च ॥ ७७

अधमकुलजनिमवाप्य द्विषास्तु केचिद् बन्धस्थले दुष्टाः ।
दुर्गुणपुञ्जितचिता बन्धनरचनां निरीक्ष्य समयेषु ॥ ७८

जनयन्ति भीतिमचिराद् वीराणामपि भटानां च ।
निजशुण्डाताडनतो धावनतस्तर्जनाद्यैश्च ॥ ७९

कलयन्ति जीवहानिं क्रुद्धास्ते वन्यवारणा ह्यर्वाक् ।
अर्दन्ति क्रन्दन्ति ध्वनन्ति संचूर्णयन्ति माद्यन्ति ॥ ८०

भिन्दन्ति मानवानां देहांते क्रोधशान्त्यर्थम् ।
छिन्दन्ति सकलबन्धं स्वेच्छासंचारमिच्छन्तः ॥ ८१

एवं विविधा हिंसास्तन्यन्ते बन्धरचनायाम् ।
दृप्तैस्तैर्द्विरदानां गणैर्वने यौवनोन्मत्तैः ॥ ८२

तेभ्यो दुष्टगजेभ्यो दद्युर्भयमञ्जसा वीराः ।
पटहध्वनिहुंकारैस्तर्जनसृणिपाशदण्डनैर्विषिणे ॥ ८३

पञ्चषादिनपर्यन्तं केचिद् दशदिवसगलनपर्यन्तम् ।
नैव त्यजन्ति करिणो निजमौल्यं बन्धनतलस्थाः ॥ ८४

बन्धे तु निराहारांस्तान् कृत्वा योधवर्यास्तु ।
शान्तांश्च गलितदुर्गुणपुञ्जान् स्वीकुर्युःशङ्कितः काले ॥ ८५

तीक्ष्णप्रहारयोगादण्डबास्ते दुष्टवारणा बन्धे ।
निजयूथानपि हन्युस्ते काले क्रोधमूर्छितात्मानः ॥ ८६

प्रायो बन्धतलस्थाः शान्तात्मानो भवेयुरेव वने ।
गजपाला बध्नन्ति स्वजीवरक्षाधुरं क्रमशः ॥ ८७

अत एव सत्यवाचः प्राणिप्रेम्णा च बन्धिता बन्धे ।
गजपालास्तद्रक्षां कुर्युर्मुक्त्या प्रयोगवेत्तारः ॥ ८८

कोमलपल्लवशाखापुण्ड्रेक्षुकघाससलकीदानैः ।
शश्वद् विश्वासकलां कलयेयुर्द्विस्तरक्षकः काले ॥ ८९

क्रमशस्तन्निकटगताः सृणिदर्शनभीतिदाश्च ते वीराः ।
सलिलप्रदानयोगादपि शान्तान् कारयेयुरेवं तान् ॥ ९०

सान्त्ववचनेन करिणो भक्ष्यद्रव्यप्रदानेन ।
प्रीतिं बध्नन्त्यचिराद् गजपालेष्वादर्प्रस्ताः ॥ ९१

मानुषवीक्षणवशतो भीतास्ते वारणा बन्धे ।
स्वं हीनबले मत्वा तद्वशगा एव जायन्ते ॥ ९२

ते तु द्विषा बहन्ति स्वमस्तके द्विरदपालांस्तान् ।
कर्णे सृणिप्रयोगं पादेष्वपि शृङ्खलबन्धम् ॥ ९३

एवं ते वनकरिणः सुलभग्राह्या भवन्ति बन्धतले ।
तान् सर्वानपि शान्तान् वत्सान् करिणीश्च ते वीराः ॥ ९४

कलयेयुरेकमार्गं करिणां निर्गमनकार्यार्थम् ।
हन्त तथापि सुरक्षा कलनीया कार्यसिद्धये विपिने ॥ ९५

केचित् कपटात्मानो गजा वने वीक्ष्य समयमुचितं तु ।
धावन्त्यचिरात् काले लुटितनिजशृङ्खलबन्धाः ॥ ९६

दृढमत एव सुरक्षा कलनीया शास्त्रनिर्दिष्टा ।
वीरभटैर्द्विरदानां सर्वेषां ग्रहणसिद्धये बन्धे ॥ ९७

प्रायो वशाश्च पोताः शान्तात्मानो भृशं भीताः ।
सुलभग्रहणाः काले भवन्ति बन्धप्रदर्शनाद् विपिने ॥ ९८

सृणिदर्शनेन काले हुंकारश्रवणतो मनुष्याणाम् ।
काहल्यटहध्वनिना ताडितहृदयारित्वभा विपिने ॥ ९९

- गच्छन्त्यनुपदसरणिं गजपालानां वनाव्रगारम् ।
पार्श्वपरिवलसरक्षाविजयश्रीवर्धकाः काले ॥ १००
- वृक्षान्तस्तलबन्धप्रकल्पनाद् वृक्षबन्धमिममाहुः ।
यस्मिन् सुलभग्रहणा वनकरिणः पञ्चषदिनेषु ॥ १०१
- अथ रज्जुबन्धलक्षणमिहोच्यते कार्यसिद्ध्यर्थम् ।
दृढतररज्जुवितत्या विदन्ति कवयस्तु रज्जुबन्धमिमम् ॥ १०२
- दृढशृङ्खलाप्रयोगाद् विपिनतले करिकुलग्रहणहेतोः ।
बन्धं तु शृङ्खलासूयं वदन्ति तमिमं प्रयोगज्ञाः ॥ १०३
- शकुनिग्रहणाय वने शबराः पाशप्रसारणोद्युक्ताः ।
मान्ति स्थलं यथा ते गजपाला नृपतियोधाश्च ॥ १०४
- वनभुवि चिराय करिणां संचारस्थानमुद्दिश्य ।
कपटालवालरचनां कुर्युः सस्यादिशोमितां क्रमशः ॥ १०५
- प्राच्यादिषु दिक्कोणेष्वस्य स्थानस्य मध्यमे भागे ।
स्वेच्छाप्रकारवशतः दशाधिकेष्वपि च भूमिभागेषु ॥ १०६
- इष्टकरचितान् स्तम्भान् प्रकल्पयेयुर्लतावितानाढ्यान् ।
अथवा वने शिलाभिः सुलभग्रहणाभिरेव गजपालैः ॥ १०७
- स्तम्भान् प्रकल्पयेयुः कदलीपुण्ड्रेक्षुसंवृततलांस्तान् ।
स्तम्भेषु तेषु काले संयोज्यः शृङ्खलबन्धः ॥ १०८
- दृढतररज्जूनमपि योगः कल्नीय आदिष्टः ।
कदलीसस्यादिभिरपि रज्जुच्छादनमिहाकलितम् ॥ १०९

तत्तालवालभागे कृत्तिमरचने च कर्दमैर्युक्ते ।

सल्लककदलीघासप्रच्छादनभाजि कालयोगेत् ॥

११०

रक्षागणे च दूरस्थानस्थे सति तदा तु निःशङ्कम् ।

तं भूमिभागमारान्निरीक्ष्य विपिनोदरे द्विरदाः ॥

१११

सस्यादिभक्षणाशा धावन्ति द्रुतपदाः काले ।

तत्र यतन्ते निजकरविसरणयोगादिना मुदिताः ॥

११२

द्रुतगतिसंधावनतो यदा पदन्यास आद्वियते ।

तस्मिन्नावालतले कर्दमजटिले पतन्ति वनकरिणः ॥

११३

हन्त हठादचिरात्ते क्लिन्नपदाः कर्दमतलेषु ।

अप्राप्य गमनशक्तिं ताम्यन्ति यदा वने क्रुद्धाः ॥

११४

लम्बन्ते रोदन्ति च वर्षन्ति च दुःस्वपीडिता झटिति ।

तत्समयमाशु दूरान्निरीक्ष्य वीरास्तु धैर्यसंभवाः ॥

११५

गूढस्थानात् सहसा बहिरागत्याशु शृङ्खलयोगम् ।

गलितग्रन्थि कुर्युस्तन्माश्रितलक्ष्णं पूर्वोक्तात् ॥

११६

सुलभग्रन्थियुतास्ता हृष्टात् पतन्तीहि शृङ्खलास्तस्मात् ।

वनकरिणामपि पादेष्वपि कण्ठेषु क्षणाद् वन्द्यम् ॥

११७

विभिना तेन हतास्ते हृष्टाश्चरित्वाशु शृङ्खलवन्धात् ।

कुष्ठितचिन्ताः करिणस्ताम्यन्ति च हन्त मूर्च्छन्ति ॥

११८

गमने शक्तिविहीनास्ते वनकरिणस्तु शृङ्खलवद्धाः ।

संत्यक्तकोपशाठ्याः सुलभग्राह्या भवन्ति चावाले ॥

११९

हन्त तदा गजपालस्तन्निकटं प्राप्य मृदुल्वीक्यानाम् ।
योगाच्छलपथाच्च सृणेः प्रदर्शनादपि च युक्त्यम् च ॥ १२०

कालोचिताभिरेवं विविधामिर्निजमतिमिरालोच्य ।
बन्धनकार्यं कल्प्यं कलयेयुर्वनकरिग्रहणे ॥ १२१

धीमन्तो गजपाला गजमुखसंवीक्षणेन तद्भावम् ।
अपि कर्णतालचालनवशाच्च शुण्डाप्रचालनतः ॥ १२२

जानीयुर्बन्धतले शुद्धं वाशुद्धमेवं वा ।
तदनुगुणकार्यजालं प्रयोजयेयुः प्रयोगज्ञाः ॥ १२३

करिणो बलसंपन्ना अपि दर्पोद्रिक्तचित्ताश्च ।
मूर्खाश्च शठा अपि ते पङ्कविलम्बस्वपादाश्च ॥ १२४

प्रायेण लुप्तधैर्या गलितबलाः शान्तकोपाश्च ।
मानुषवशमापन्ना भासन्ते परगजैस्तुल्याः ॥ १२५

शान्तिं नीताः शिक्षायोगादपि ते तु नगरवासाच्च ।
कर्णे सृणिधारणतो नृपकार्याचरणलोलुपा मिलिताः ॥ १२६

एकैकशश्च तत्तत् कार्यानुगुणं हि साधयन्त्यचिरात् ।
इति रज्जुबन्धकल्पे करिणां ग्रहणं समादिष्टम् ॥ १२७

इममालवालबन्धं पङ्कं बन्धं च मेनिरे कवयः ।
प्रतिवनमस्मिन् बन्धे गृह्णीयुर्वनगजान् सुगुणान् ॥ १२८

शिक्षायामपि दुर्गुणपुञ्जास्त्याज्या वने करिणः ।
कोपि न लभस्तैरिह निजयूथक्षोभणादीनि [द्वन्द्वः] ॥ १२९

अत एव ते तु दण्ड्या वर्ज्याश्च वने भृशे नीचाः ।
अधमकुलवृद्धिहान्यै न हि संरक्ष्या द्विपा हि शालासु ॥ १३०

अथ वारिवन्धलक्षणमिहोच्यते कार्यसिद्ध्यर्थम् ।
करिणां शताधिकानां बन्धनमस्मिन् हि सिद्धिदं प्रोक्तम् ॥ १३१

द्विशतं वा त्रिशतं वा करिणां यत् स्थलेषु संदृश्यम् ।
तत् स्थाप्यो विपिने वीरभटैः सलिलबन्धोऽयम् ॥ १३२

एकेन वत्सरेण द्विवत्सरेणाथवा कचिद् विपिने ।
सलिलस्योऽयं बन्धो निर्माप्यः शास्त्रमार्गेण ॥ १३३

तेनैव सिद्धिरतुल्य निर्दिष्टा भूपतिग्राह्या ।
गजबाहुल्ये देशे तमिमं निर्मापयेन्नृपतिः ॥ १३४

एकेन योजनेन प्रमितां वनभूमिमाप्साद्य ।
अथवा द्वियोजनां तां त्रियोजनां वा समस्थलां वीरैः ॥ १३५

व्याधैर्वनचरवीरैर्ज्ञात्वा युक्तां समीकृत्य ।
तां भूमिं परितस्तु प्रकल्पयेद् दुर्गपरिस्तान्तम् ॥ १३६

परिस्ता विपुल्य च दृढा चामेवा सलिलसंपूर्णा ।
संरक्षणमिति युता चामेवा हस्तिबुद्धेषु ॥ १३७

एवं सुदृढां परिधामलङ्घनीयप्रकल्पनैर्निबिडान् ।
एकं द्वारस्थानं समुचितभूमौ हि निर्दिशेन्मतिमान् ॥ १३८

द्विरदागमनार्हं तद् द्वारतलं स्थापयेद् भटैः क्रमशः ।
तद्द्वारपाश्वर्यगृहं कदलीघासादिवर्धनं चोक्तम् ॥ १३९

इक्षुप्रवृद्धिरथवा सल्लकसप्तच्छदादितरुवृद्धिः ।
गजमोहनार्थमत्र द्वारतले कल्पनीया हि ॥

१४०

अन्तःस्थले विशाले परिखायाः सस्यवृद्धिमाकलयेत् ।
इक्षुवनं कदलीवनमथ नानातरुसमूहं च ॥

१४१

रक्षेयुर्वीरभयस्तानि गजप्रियकराध्वारात् ।
विश्रासाय गजानां मासक्रमतस्तु दुर्गमव्यतले ॥

१४२

अपि च बहिः परिखायाः किञ्चिद्दूरे नृप्स्य वीरभयाः ।
वृक्षस्कन्धनिलीनाः प्रतीक्षेयुर्गजागमनम् ॥

१४३

ततैव कचन तले दूरे रक्ष्या हि शृङ्खलपङ्क्तिः ।
पाशसुगिरज्जुकुन्तप्रनेत्रसङ्गावल्लिस्तथा वीरैः ॥

१४४

करदण्डं मुखदण्डं व्यजनं चामरमुत्क्रान्तम् ।
ढक्काकाहलभेरीपटहावलिमर्दलश्रोणिम् ॥

१४५

रक्षेन्मतिमान्नुपतिर्वनकरिवृन्दग्रहाय विपिनतले ।
वीरभट्टाहारबहुद्रव्याप्यपि चिरनिवासाय ॥

१४६

शिक्षितकरिणां विंशतिरथवा पञ्चाशदधिक्य वा ।
बलपूर्णानां मृगयारसिकानामपि पुराद् विपिने ॥

१४७

दुर्गद्वारस्यारात् संरक्ष्या सायुधा समष्टा ।
वीरभट्टैर्वन्यकरिप्रलम्भनार्थं हि बन्धेऽस्मिन् ॥

१४८

एवं हि पूर्वैरचनां कृत्वा कालेन मासतो वापि ।
निःशङ्कं तद्विपिनं रक्षेयुर्गजविमोहाय ॥

१४९

एकस्मिन्नथ समये वन्यगजा वृन्दश्रे मिलिताः ।
स्वेच्छाविहारलाभान्मुदिता गच्छन्ति निर्भयाः काले ॥ १५०

दुर्गद्वारसमीपे कदलीपुण्ड्रेक्षुसल्लकीप्रभुत्वान् ।
भक्षितुमाशानुत्ता वनकरिणो मोहितात्मानः ॥ १५१

भुक्त्वा यथेष्टमेते द्वारस्थानथ च बहुलशः ।
दुर्गन्तःस्थानपि च प्रसितुं कलितप्रयत्नाश्च ॥ १५२

परिस्वान्तःस्थलमपि ते सहसा प्रविशन्ति मक्ष्याशाः ।
गर्जन्ति च खेलन्ति क्षणमथ वर्षन्ति मदवशात् करिष्यः ॥ १५३

घूर्णन्ति च जिघ्रन्ति क्षणमेते निजवशासमीपस्थाः ।
चुम्बन्ति मुदितचित्ता ध्वनन्ति धावन्ति नृत्यन्ति ॥ १५४

स्वादन्ति सलिलमन्ये पिबन्ति माद्यन्ति मज्जन्ति ।
एवं बहुविधलीलसक्ता वन्यद्विपा मत्ताः ॥ १५५

अविदितकृत्तिमकांर्या वीरभयान्मिमे गजा विमिहे ।
निः शङ्कं तदुर्गं मत्वा खेलन्ति सुचिरमादस्तमा ॥ १५६

तान् दृष्ट्वा वृक्षप्रस्थितिमाजो व्यापरेदधीनः ।
रूपीरन् द्वारतलं दृढतरशास्त्रवर्षिभिश्च ॥ १५७

दृढशृङ्खलवलीभिः शिक्षितनिजहस्तिभिः काले ।
सायुधवीरमटाल्या तद् द्वारं रक्ष्यमादिष्टम् ॥ १५८

तदनु हट्यज्झटिति भटाः काहलशङ्खादिवाद्यनिनदैस्तैः ।
कर्णान्नुदपटदध्वनिभिः करिणां तदा दुर्गे ॥ १५९

- हाहाकारैर्हुंकृतिदानैरपि वन्यवारणान् त्रस्तान् ।
 कुर्युः सहसा धीराः क्रुद्धान् व्याकुलितचित्तांश्च ॥ १६०
- अप्राप्तबहिर्गमना भ्रमन्ति केचिद् वनद्विषाः काले ।
 भीत्या शोचन्त्यन्ये विदन्ति निजकालवैपरीत्यं च ॥ १६१
- आर्तवग्रस्तास्ते क्रन्दन्ति परे तु वारणा दुर्गे ।
 अपि च यतन्ते गन्तुं बहिरेते क्रोधस्ताडिता निभृतम् ॥ १६२
- श्वासान् मुञ्चन्त्यचिरान्मूर्च्छन्ति च केचिदात्तभयभाराः ।
 मानुषदर्शनभीताः क्रुद्धास्तान् हन्युरपि चान्ये ॥ १६३
- क्रोधात् पतन्ति भूमौ तरुशाखास्ताड्यन्त्यन्ये ।
 अपि चूर्णयन्ति दीना स्वमस्तकानपि कराग्रं च ॥ १६४
- भुजगा इव संक्रुद्धाः फूलकारान् भीकरानन्ये ।
 कल्यन्ति दुर्गभूमौ दहन्ति ते विपिनलक्ष्मीं तान् ॥ १६५
- इति बहुविधसंक्षोभं करिणां दूरान्निरीक्ष्य वीरभटयः ।
 दुर्गान्तःस्थलभाजः क्रमेण ते सायुधाः काले ॥ १६६
- श्रान्तान् भीतान् क्रुद्धान् क्षुब्धाधाकक्षितांश्च वन्यगजान् ।
 मृदुभाषणशपथाद्यैः सुमनस्कान् कुर्युरादरतः ॥ १६७
- दृप्तानां क्रुद्धानां मूर्खाणामपि च वन्यकरिणां ते ।
 करपादमस्तकादिषु कुर्युः करिणीभिरेव वत बन्धम् ॥ १६८
- रज्जूनां बन्धनमथ वनकरिणां शृङ्खलबन्धम् ।
 काले ते कलयेयुः स्वाज्ञापरिपालकांश्चापि ॥ १६९

- कुन्ताङ्कुशसृणिदण्डप्रहारकटदर्शनात् काले ।
वनकरिणः शान्तास्ते मनुष्यवशगा भवन्त्यचिरात् ॥ १७०
- पूर्वोक्तेन विधानेनात्रपि च सलिलबन्धे ते ।
युक्त्या हि गजग्रहणप्रकारसिद्धिं लभन्ति शुभहेतोः ॥ १७१
- एवं तु वारिवन्धप्रकारकुशला नृपालवीरमटाः ।
शक्नुयुरानेतुं तान् शताधिकान् वन्यहस्तिनः काले ॥ १७२
- उत्तमगुणसम्पन्नान् कलभान् करिणीश्च शाबकान् काले ।
गृहीयूरक्षेयुर्युक्त्या गजसिद्धये लोके ॥ १७३
- अनुगतबन्धस्यापि प्रयोगविद् भूपतिश्रेष्ठः ।
लभते ह्यतुलं सिद्धिं सहसा हस्तिग्रहणकाले ॥ १७४
- अतिविपुले विपिनतले मनोज्ञतल्लण्डमण्डिते करिणः ।
माद्यन्ति यौवनाङ्किततनवस्ते कामवेगसंनुन्नाः ॥ १७५
- एतान् कलभानुत्तमगुणपूर्णान् कानने वीराः ।
स्ववशीकर्तुं कलितप्रयत्नभाराश्विरं सुषियः ॥ १७६
- स्ववशस्थाः करिणीरथ रूपवतीयौवनोज्ज्वलङ्गीस्ते ।
आनीय विपिनभागं विंशतिगजमोहनाश्रयि ॥ १७७
- पञ्चष्वशास्तु काले मस्तककलितासनैश्च गजपालैः ।
संनुन्ना विपिनतलं विशन्ति मदहस्तिमोहार्थम् ॥ १७८
- यत्र मदमीलिताक्षा मदधाराङ्कितगन्धाश्च ।
करिणश्चगन्ति विपिने ह्यमेयकामप्रणुत्तास्ते ॥ १७९

- स्थानं तन्नीतास्ताः करिणीः संवीक्ष्य पूर्णमदमत्ताः ।
कामप्रणुन्नहृदयाः सहसा धावन्ति खेलन्ति ॥ १८०
- ताभिः सहवासमथो वाञ्छन्त्यचिराच्च चुम्बन्ति ।
स्थूलदृढमेढ्रदण्डास्तत्संभोगाभिलषेण ॥ १८१
- नन्दन्ति ध्यायन्ति क्षणमथ शुण्डाप्रसारेण ।
स्पर्शसुरवेन च तुष्टाः करिणीनिकटे हि मोदन्ते ॥ १८२
- तत्समये नृपतिभटाः करिणीकरदत्तशृङ्खलमिस्ते ।
मदगजबन्धे कुर्युः करमस्तकपादभागेषु ॥ १८३
- अथ कामपरवशास्ते वनकरिणो नैव जानन्ति ।
करिणीकलिते बन्धं निजकरपादादिषु प्रथमम् ॥ १८४
- तासु करिणीषु दूरं नीतास्वथ हस्तिपालमुखैः ।
युक्त्या मन्दं पुंगजमोहार्थं विपिनभागेषु ॥ १८५
- स्वस्थितिविज्ञानमथो संप्राप्याशु द्विषा दीनाः ।
ताम्यन्ति च दुःखार्ता निजविधिवल्मालचिन्तनाः काले ॥ १८६
- मुग्धदशामपन्नाः प्रायस्ते वनगजाः शान्ताः ।
मानुषवशगाः सहसा भवेयुरेते वशायोगात् ॥ १८७
- पूर्ववदेव ग्रहणं चैषां युक्तं प्रयोगज्ञैः ।
सान्त्वयपथादिवाक्यैस्तर्जनहुंकारभाषणनियोगात् ॥ १८८
- अङ्कुशपट्टिककुन्तप्रयोगतश्चापि युक्तियोगज्ञाः ।
स्वाज्ञाप्रकारकार्यास्तान् कुर्युस्तत्कुलं ज्ञात्वा ॥ १८९

उत्तमकुलजनितानां केषांचिद्भस्तिनां ग्रहणम् ।
यौवनकालेऽपि भृशं सुकरं निर्दिष्टमाशुफलदं हि ॥ १९०

शिक्षितकरिणीयोगादथवा मृदुभाषणादिना करिणः ।
संपूर्णयौवनाढ्या अपि गजपालाज्ञया बद्धाः ॥ १९१

करजङ्घाप्रसरणतो गजपालानां स्वमस्तकाक्रान्तिम् ।
हन्त सहन्ते काले संत्यक्तस्वीयदुर्गुणाः करिणः ॥ १९२

निजमस्तकसंधारितगजपालः शान्तचित्तास्ते ।
जितकामक्रोपवेगाः कर्णधृताङ्कुशनियोगज्ञाः ॥ १९३

आज्ञाकरा भवन्ति प्रायः सुलभग्रहाः करिणः ।
उत्तमकुलजाः शीघ्रं फलप्रदाश्चापि भूमृतां काले ॥ १९४

मध्यमकुलजाः करिणो दण्ड्याः कालानुरूपाश्च ।
युक्तिभयदानयोगात् स्वीकुर्युस्तानपि च शान्तान् ॥ १९५

यौवनकाले मत्तद्विपसंग्रहणं वशायोगात् ।
सुलभरचनं च शीघ्रं फलदं शास्त्रेषु निर्दिष्टम् ॥ १९६

एवं करिणीवन्धं रचयेद् धीमान् वनस्थले नृपतिः ।
उत्तमगजस्वक्षणमपि कलयेत् काले स्वकीयवीरमटैः ॥ १९७

प्रायो वाचा हीना वनचरकरिणो भवन्ति शान्तास्ते ।
मध्यप्रदानहुंकृतिभर्त्सनाडनकलयोगात् ॥ १९८

प्रतिदिनशिक्षाभ्यासाद्विनिरा शान्ताश्च हृष्टास्ते ।
तिष्ठन्त्याज्ञामु भृशं सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिताः करिणः ॥ १९९

- हा हन्त वनगजानां पूर्णबलानां मदोद्धतानां हि ।
गजपालाज्ञाकरणं सर्वहितत्वं च शान्तत्वम् ॥ २००
- विधिनिर्मितानि चैतान्युर्व्यां शास्त्रप्रयोगज्ञाः ।
स्मारं स्मारं बहुधा नन्दन्ति प्रतिदिशं काले ॥ २०१
- एवं युक्त्या करिणीबन्धे प्राप्तान् वनद्विपान् नृपतिः ।
रक्षेत्रिजगजशालां नीत्वा काले प्रयोगज्ञः ॥ २०२
- एवं पञ्चविधेष्विह बन्धेषु द्विपसमूहसंग्रहणम् ।
आदिष्टं सुलभफलं प्रयोगविद्धिः प्रयोज्यं हि ॥ २०३
- एकैकशश्च विपिनद्विपसंग्रहणं च कल्प्यमादिष्टम् ।
काननतले विशाले गजबाहुल्यप्रचारसंकलिते ॥ २०४
- लघुगर्तबन्धयोगान्निम्नावटबन्धयोगाच्च ।
तत् कल्नीयमिहोक्तं प्रयोगविद्धिर्नृपतिवीरैः ॥ २०५
- यस्मिन् स्थले द्विपानां संचारो बहुल आदिष्टः ।
तन्निकटतले नृपतिर्बन्धमिमं स्थापयेद् युक्त्या ॥ २०६
- लघुगर्तबन्धकोऽयं मासक्रमतश्च वत्सरक्रमतः ।
साध्य इति शास्त्रमार्गे निर्दिष्टः कार्यतो जगति ॥ २०७
- निम्नाख्यगर्तमपि चारण्यतले चैवमेव साध्यं हि ।
करिबन्धकार्यकुशला वदन्ति सर्वत्र भूवलये ॥ २०८
- निर्दिष्टे भूवलये दशावटान् वा कचित्तदधिकं वा ।
पञ्चाशद्गर्तं वा स्वेच्छाक्रमतः प्रकल्पयेयुस्ते ॥ २०९

एकगजपतनयोग्यं लघुगर्तं कल्पयेद् विपिने ।
एवं दशगर्तान् वा पञ्चाशद्गर्तकल्पनं विपिने ॥ २१०

दशहस्तविशालं तं त्रिंशत्करदीर्घमानितं गर्तम् ।
हस्तत्रयनिम्नतलं प्रकल्पयेत् समतलं चाधः ॥ २११

निम्नाख्यगर्तबन्धे षट्करनिम्नं प्रकल्पयेद् घीमान् ।
एवं बहु गर्ततले रचयेद् वनगजनिपातार्हम् ॥ २१२

लघुनिम्नावटबन्धं मिलितं वा कल्पयेद् विपिने ।
अथवा पृथक् प्रकल्प्यो लघुबन्धो निम्नबन्धश्च ॥ २१३

अवटाद् बहुदूरतलं तनुमृत्संधं भटा नीत्वा ।
पाषाणास्थिविहीनं जलहीनं सैकतैः पूर्यन् ॥ २१४

अतिशुद्धमेव गर्तं प्रकल्पयेद् वनतले तथा वीरैः ।
पतनसमये गजानां यथा न बाधा भवेद् व्रणादिश्च ॥ २१५

युक्त्या गर्तं लघुमपि निम्नं कल्पयेत् सुकोमलतलं च ।
पतनसमये द्विपानां तेनैव हि रक्षणं भवति ॥ २१६

गर्तस्योपरितलमथ गजमोहार्थं प्रयोगविन्नुपतिः ।
लघुतवेणुसिपुटीप्रसारतश्छादयेत् पर्णैः ॥ २१७

पर्णानां पत्राणां प्रसारयोगाच्च वेणुदण्डानान् ।
गर्तस्योपरितलमथ संछादितमाशु कृत्वा ते ॥ २१८

तदुपरि मृदुलमृदुनपि पूरणमथ कल्प्यमादिष्टम् ।
मस्यशुकदलिकानां मृदिराणां वर्धनार्हतलम् ॥ २१९

तदनु तदा वीरभट्टा गर्तस्योपरितलं मृदापूर्य ।
घासेक्षुकदलिकानां सस्यानामपि च संवृद्धिम् ॥ २२०

कलयेयुर्वनकरिणां मोहार्थं मासकालेन ।
रक्षेयुरपि च काले तान् सस्यादीन् क्रमेण ते वीराः ॥ २२१

एवं प्रतिगर्ततलं रचना कल्प्या विमोहार्थम् ।
अवटानां मध्यतले प्रान्ततलेष्वपि तथा युक्त्या ॥ २२२

अथ नारिकेलवृक्षानपि खदिरान् सप्तपर्णतरुवृन्दम् ।
रक्षेयुर्वारिकणप्रसेचनादर्कवातमृगसंघात् ॥ २२३

करिणां विमोहनार्थं गजप्रियाणां तरूणां च ।
अभिवृद्धिः प्रान्ततले सुलभग्रहणाय निर्देश्या ॥ २२४

दूरतलस्थितिभाजां वृक्षाणां विपुलशाखासु ।
लीनैर्वनचरवीरैः करिणामागमनवेला च ॥ २२५

मासक्रमतो लक्ष्या जातु स्वेच्छागतिक्रमाद् विपिने ।
आगच्छेयुः करिणस्तत्रत्यद्रव्यभक्षणायारात् ॥ २२६

गर्तस्योपरिभागे पादन्यासो यदा द्विपैः क्रियते ।
झटिति हठात्ते पतिता भवेयुरथ गर्तनिम्नभूमितले ॥ २२७

वेणूनां ऋटनमथो गर्तस्योपरितले भवति ।
गजपादन्यासवशात्तथा गजानां च पतनमादिष्टम् ॥ २२८

एवं प्रतिगर्ततलं गजपतनं शास्त्रनिर्दिष्टम् ।
प्रत्यक्षं पश्यन्ति व्याघ्रा वीराश्च भूमितले ॥ २२९

स्वेच्छाभक्षणकाले हठात् पतनं द्विपेन्द्राणाम् ।
गर्ततले तेषामथ शोकक्रोधादये च निर्दिष्टम् ॥

२३०

पतनसमयेषु गर्ते सहसा ते वन्यवारण्य भीताः ।
मूर्छन्ति केचिदारादन्ये गर्जन्ति तदनु घूर्णन्ति ॥

२३१

गर्ते पतनमवाप्य प्रायस्ते वनगजा भीत्या ।
ताडितहृदया क्रोधक्षोभं कल्यन्ति वर्षन्ति ॥

२३२

एवं गर्तस्याधः पतितानां वनगजानां तु ।
तेषां स्थूलतनूनां बहिरागमनं न सुलभमादिष्टम् ॥

२३३

एकद्वित्रिदिनावधि तृष्णाक्षुत्कर्षिताः करिणः ।
नानाविधां लभन्ते हिंसां ते गर्तमयेषु ॥

२३४

पूर्वोक्तेन विधानेनारादुपसृत्य नृपतिविरुद्धाः ।
स्वीयाज्ञापरिपालनपरांश्च कुर्युर्वनद्विषान् ॥

२३५

सान्त्वशपथादिवाक्यैर्हुंकारैरपि च मूर्च्छन्ति ।
रज्जुबहुशृङ्खलानां पादादिषु बन्धनेन बन्धयन्ति ॥

२३६

स्वशस्थानपि कुर्युर्दृक्त्वा करिणोऽप्येते ।
लघुगर्ते निम्नावटमागे च प्रविशन्ति ॥

२३७

अथ पतितान्वटतले दीनांश्च कृशान् दिनशतव करिणः ।
क्षुत्तृष्णासंतप्तान् वीक्ष्य दयां कुर्युर्गदरतः ॥

२३८

मृदुमृत्तिकाप्रपूरणमथ कल्प्यं सैकतन्यासम् ।
वन्यद्विषा न मग्ना यथा भवेयुस्तथा गर्ते ॥

२३९

- सैकतपूरणमुक्ते क्रमेण गजपालकैश्च वीरभटैः ।
युक्त्या बाधा न भवेद्यथा गजानां तथा कार्यम् ॥ २४०
- एवं प्रतिगर्ततले मृत्सैकतपूर्णं समादिष्टम् ।
तेनावटतीरतले मिलन्ति दीना वनद्विपाः काले ॥ २४१
- युक्त्या नरपतिवीरास्तदा वनद्विपकगङ्गिजङ्घादौ ।
कलयेयुर्बन्धनमथ रज्जुवितानैश्च शृङ्खलामिश्र ॥ २४२
- गजकुलशीलानुगुणं दण्डं वा सान्त्ववाक्यं वा ।
शिक्षाक्रमं च काले मन्यन्ते बन्धवेत्तारः ॥ २४३
- एवं संमिलितानां मस्तकधृतहस्तिपालानाम् ।
बन्धगजानां रक्षणमथ कल्प्यं रक्षकैः काले ॥ २४४
- इति लघुगर्ते बन्धं निम्नं बन्धं च विपिनभागेषु ।
रचयित्वा नृपतिभट्टाः स्वीकुर्युस्तूतमान् करिणः ॥ २४५
- लघुगर्ते स्वल्पमृदां प्रपूरणात् स्वल्पकालेन ।
उत्तरणं हि गजानां निर्दिष्टं कार्यकोविदैः काले ॥ २४६
- निम्नावटे तु सुतरां बहुसैकतमृत्तिकादिपूरणतः ।
उत्तरणं चिरकल्प्यं वीरभटैरप्रमत्तैस्तु ॥ २४७
- गजसहितावटपूरणकाले वीरैर्भटैश्च विपिनतले ।
कार्याणि सावधानैः कल्प्यानीह प्रदिष्टानि ॥ २४८
- क्रोधभयदैन्यशान्तिर्यथा गजानां भवेद्गर्ते ।
वीरैस्तथा भटानां मृदा प्रपूरणमिहादिष्टम् ॥ २४९

पतनसमयेऽवटान्तः करिणां केषांचिदापदां बुद्ध्या ।
मिन्दन्ति मनांसि भृशं क्रोधाद् भीत्या च मोहेन ॥ २५०

न त्यजति चिरं तेषां मनस्तु भीतिर्हठाज्जाता ।
गजपालशपथवाक्यैरपि मृदुशिक्षाप्रयोगाद्यैः ॥ २५१

करिणस्ते चिरकालात् साध्यास्ते शास्त्रनिर्दिष्टाः ।
अत एव बन्धमेनं हीनं प्रवदन्ति सूरयः प्रायः ॥ २५२

अवटेषु पतनसमये किंचान्येषां द्विषानां तु ।
वपुषां क्षतमथवा तत्पादानां भङ्ग आदिष्टः ॥ २५३

मस्तकशुण्डाक्षतिरथ तेषां करिणां समादिष्टा ।
तादृशरीत्या तु हठात् पतने गर्ते विपन्महती ॥ २५४

यदि शावकाः पतेयुः प्रायस्ते त्यक्तजीवाश्च ।
अथवा क्षतेन भीत्या स्फुटितमनस्का भवन्ति कालेन ॥ २५५

पुनरपि न कदापि च ते विश्वासं मानुषे लोके ।
प्रथयन्ति कार्यकाले शिक्षाकालेऽथवा करिणः ॥ २५६

पतनमिहोचान्तस्या गर्ते तेषां हि निर्दिष्टम् ।
अन्येषामयथायथपतनं शोकश्च दैन्यं च ॥ २५७

मृदुमाषणप्रयोगे हुंकारे भर्त्तने चैव ।
अङ्गसताडनकालेष्वपि शिक्षाभ्यासकाले च ॥ २५८

केचिन्मूर्खाः करिणः स्वीयं शाठ्यं च दौःशील्यम् ।
नैव त्यजन्ति विविधैरपि गजपालद्यु पायैश्च ॥ २५९

अधमाधमांश्च तानप्यधमानपि बुद्धिमान् गजपः ।
दूरं त्यजेदयोम्यास्ते कार्ये प्रायशो दृष्टः ॥ २६०

अत एव गर्तबन्धं न हि प्रशंसन्ति चोत्तमं विपिने ।
मध्यमबन्धमितीमं जानीयान्त्पवरः काले ॥ २६१

हन्त तथापि व्याधा वीराश्च भटाः प्रयोगज्ञाः ।
तमिमं बन्धं गर्ते रचयेयुरपायदूरगं काले ॥ २६२

सुमनस्कास्ते करिणः सुखशिक्षाः सुलभकार्याश्च ।
हन्त यथा राजन्ते तथा प्रयत्नादिकं कार्यम् ॥ २६३

एवमवटप्रयोगं व्रणभीतिविवर्जितं कृत्वा ।
रक्षेयुर्वीरभटाः करिणस्तान् कार्यसिद्धयर्थम् ॥ २६४

अथ चोदनास्यबन्धं प्रकल्पयेद् विपिनभागेषु ।
बहुराष्टृतन्त्रवेदी करिणां ग्रहणप्रकाराय ॥ २६५

गजबाहुल्यं यत्तु विपिनतले नित्यदृष्टमादिष्टम् ।
तस्य तु दूरे स्थाने प्रचोदनाबन्धमादिशेन्मतिमान् ॥ २६६

कुञ्जरगणप्रचारे विपिनतले व्याधनिर्दिष्टे ।
तमिमं बन्धं रचयेत् करिणां ग्रहणाय कालेन ॥ २६७

प्रायो वनकरिमिस्तौर्निजयूथवशासुतादिसहितैश्च ।
संचारो विपिनतले क्रियते स्वेच्छासमाकलितः ॥ २६८

मिलितास्ते वन्यगजाः क्रीडन्ति स्वीययूथपप्राप्तम् ।
मार्गे शयनस्थानं भजन्ति घूर्णन्ति तृप्यन्ति ॥ २६९

नन्दन्ति च नर्दन्ति ध्वनन्ति धावन्ति यच्छन्ति ।
जिघ्रन्ति चरन्ति चिरं पान्ति च पुष्यन्ति नृत्यन्ति ॥ २७०

प्रथयन्ति च रींकारं खेलनमथ नेत्रहर्षदं विविधम् ।
माद्यन्ति च भ्रमन्ति भ्राजन्ते यौवनोन्मत्ताः ॥ २७१

मज्जन्ति च सलिलेषु प्रायो मध्याह्नकालेषु ।
एवं बहुविधलीलाभाजस्ते वनगजा निभृतम् ॥ २७२

पञ्चषगजविभजनमथ दुःसाध्यं शास्त्रनिर्दिष्टम् ।
वीरभटैरपि दृष्टं विपिनतले बन्धकार्यज्ञैः ॥ २७३

अत एव चोदनाख्यं बन्धमिमं कल्पयेद्विपिने ।
कतिपयवनद्विपानां ग्रहणार्थं भूपतिः प्रयोजकः ॥ २७४

संप्राप्तवन्यकुञ्जरशश्वत्संचारविपिनभूमितले ।
मासक्रमतः स्थाप्या महीरूपाणां हि मृदुलवस्त्रनिविडा ॥ २७५

सर्वे ते वृक्षौघा गजप्रियाः शीघ्रफलदा हि ।
व्याधैर्वनचरवर्गेर्निर्दिष्टा मृदुलवस्त्रनिविदा ॥ २७६

तत्पार्श्वयोश्च पुरतः पृष्ठे च वनस्थले वीरैश्च ।
अन्तस्थले च काले निर्माप्या चालवालकैः ॥ २७७

हस्तैकमाननिम्नाः सकर्दमाः कृष्णमृत्तिकायुक्ताः ।
ताश्चालवालपाल्या नानारूपाः प्रकल्पनीया हि ॥ २७८

लघुफलकासंचलताः स्वल्पजल्यः सस्यकदलिकायुक्ताः ।
गजचरणक्लिन्नार्थान्मा निर्माप्यान्तथा युक्तया ॥ २७९

- सस्यादिभक्षणाशासमागतानां वनद्विपानां हि ।
आजङ्घं चरणतलं कर्दमलग्नं भवेत् काले ॥ २८०
- किंचालवालपालीच्छादनफलकावली भग्ना ।
करिणां पादन्यासाद्भवेत्तदा संवुटितभागा ॥ २८१
- अत आलवालभागे सकर्दमे मग्नपादा हि ।
गन्तुमशक्तास्तत इत इह वनकरिणो भवेयुश्च ॥ २८२
- प्रायो दीनाः क्रुद्धाः संप्राप्तमनोव्यथाः करिणः ।
गर्जन्ति च घूर्णन्ति क्षणसंप्राप्तापदाः काले ॥ २८३
- रीकारं कुर्वन्ति क्षणमथ तान्यन्ति शोचन्ति ।
अत आलवालभागे क्लिन्नपदाः प्रायशः करिणः ॥ २८४
- तस्मादेवं नानालवालरचनां विधाय नृपतिभटाः ।
दूरस्थवृक्षपाल्यां निगूढतनवो भवेयुरथ काले ॥ २८५
- वनचरकरिणां स्वेच्छाविहारभाजां यदागमनम् ।
भवति तदा ते वीराः प्रचोदनाय प्रवृत्ताश्च ॥ २८६
- कर्णारिन्तुदपटहध्वनिभिरथो विपिनभागेषु ।
इदिति हठात् संजातैः संभ्रान्तास्ते वनद्विपाः प्रायः ॥ २८७
- गच्छन्ति च धावन्ति प्रकोपहृदयस्तदालवालतले ।
कर्दमसंलग्नपदा भवेयुरेते तदा विपिने ॥ २८८
- प्रत्यालवालभागं कर्दमसंलग्नचरणानाम् ।
वनकरिणां सान्त्वनमथ कार्यं गजपालकैः प्रोक्तम् ॥ २८९

एकद्वित्रिदिनावधि तृष्णाक्षुत्कर्षिताः केचित् ।
संत्यक्तक्रोधाद्या भवन्ति ते प्रायशः शान्ताः ॥ २९०

तस्मिन् समये वीरा गजपालाः सायुधाः सहसा ।
संप्राप्य तत्समीपं युक्तिज्ञाश्च प्रयोगज्ञाः ॥ २९१

पूर्वोक्तेन विधानेनारात्तेषां मृदूक्तिभिः शान्तिम् ।
कुर्युः स्वीयाज्ञापरिपालनलोला यथा भवेयुस्ते ॥ २९२

मृदुलशपथादिवाग्भिर्हुंकारैरपि च भर्त्सनतः ।
दृढरज्जुशृङ्खलानां बन्धनतश्चरणभागेषु ॥ २९३

नानाविधयुक्त्या तान् स्ववशस्थान् वारणान् कुर्युः ।
संत्यक्तदुर्गुणादीन् शान्तान् तान् वीक्ष्य कालेन ॥ २९४

तेषां च समुद्धरणे वनद्विपानामथालवालतलात् ।
कलयेयुर्मुदुसैकतपूरणतस्तत्र कालेन ॥ २९५

मृदुमृत्तिकाप्रपूरणमथवा कल्प्यं तदालवालतले ।
क्षतिरहितास्ते काले सुलभोत्तीर्णा भवेयुस्ते ॥ २९६

प्रत्यालवालमेवं तेषां प्रोक्तं समुद्धरणम् ।
शिक्षामृदुवाक्याद्यैस्ते साध्यास्तैः प्रयोगज्ञैः ॥ २९७

बन्धेभप्रेरणतो बन्धमिमं प्रेरणारूपं तम् ।
शास्त्रविदः कथयन्ति द्विप्रयोगक्रमज्ञाश्च ॥ २९८

कर्दमयोगादिममिह कर्दमबन्धं वदन्ति सूरिवराः ।
अक्षततनवः करिणश्चाक्षुब्धास्ते भवन्ति बन्धोऽस्मिन् ॥ २९९

अत एवोत्तमबन्धं तमिमं कथयन्ति बन्धज्ञाः ।
गजपरिपालनदक्ष्ण भूपालस्तमिममाद्रियन्ते च ॥ ३००

अथ वनबन्धं कलयेदुद्यानतले निजे भूपः ।
उत्तमगजसंग्रहणप्रयोगवेदी च तन्त्रज्ञः ॥ ३०१

उद्यानबन्धमेनं वदन्ति केचिद् बुधा भूमौ ।
यस्मान्नगरोद्याने वशानुगास्ता वनद्विषा बद्धाः ॥ ३०२

प्रतिपक्षं प्रतिमासं बन्धमिमं साधयन्ति वीरभटाः ।
प्रायः स एष साध्यः सुलभं निजनगरभूमितले ॥ ३०३

निजनगरोद्यानतले वनगजबन्धाय वीरभटैः ।
कालेन शिलास्तम्भाः सुदृढं स्थाप्याः सशृङ्खलायोगाः ॥ ३०४

दृढतररज्जुश्रेणीस्थापनमथ तत्र निर्दिष्टम् ।
वनगजसंग्रहणार्थं यानि द्रव्याणि कथितानि ॥ ३०५

तेषां स्थापनमतोद्यानतले द्विरदपालकैः कार्यम् ।
अथ शुभदिवसे प्रातर्वनतल्यात्ना समादेश्या ॥ ३०६

यौवनमण्डितवपुषां प्रबलबलानां वनस्थले यात्रा ।
पञ्चषकरिणीनामथ कलनीयं कार्यसिद्धयर्थम् ॥ ३०७

करिणीमस्तकभागस्थितास्तु ते द्विरदपालकाः काले ।
निन्युर्विपिनतलं ताः करिणीर्वनगजविमोहार्थम् ॥ ३०८

यौवनमदमत्तास्ते वनद्विषा विपिनभागेषु ।
करिणीविलासक्रीला निरीक्ष्य दूरात्तदा ललिताः ॥ ३०९

- अतिवेगकाममोहग्रस्तास्ते वन्यवारणा मत्ताः ।
करिणीसमीपभाजश्चुम्बन्त्यतुलप्रहर्षेण ॥ ३१०
- कामान्धास्ते करिणः खेलन्ति च तदनु जिघ्रन्ति ।
यच्छन्ति च त्वरन्ते ध्वनन्ति नन्दन्ति नृत्यन्ति ॥ ३११
- कुतुकान्मिलन्ति शश्वत् प्रहृष्टशिखाः प्रमत्तास्ते ।
एवं नानाखेलनभाजस्तु वशानुगा विपिने ॥ ३१२
- प्रसमीक्ष्य तांस्तु मत्तान् गजपालः सावधानास्ते ।
निजनगराभिमुखास्ताः करिणीः काले प्रयोजयेयुर्हि ॥ ३१३
- एकमपि योजनं वा द्वियोजनाध्वानमथवा ते ।
कामान्धा वनकरिणः करिणीपार्श्वानुगाः काले ॥ ३१४
- करिणीनां तान्तानां गमनागमनेन विपिनभूमितले ।
विश्रान्तिस्थलमथवा मध्येमार्गे प्रकर्तव्यम् ॥ ३१५
- तत्रैव मोहभाजामनुसरतां ता वशाः करिणाम् ।
बन्धनमपि चादिष्टं गजपालैस्तैः प्रयोगज्ञैः ॥ ३१६
- शिक्षितनिजकरिणीभिर्गजपालैः शृङ्खलायोगैः ।
कामान्धवन्यवारणचरणादौ बन्धनं कार्यम् ॥ ३१७
- अतिकामपरवशास्ते वनकरिणो नैव जानन्ति ।
करिणीप्रयुक्तबन्धं निजकरपादादिषु प्रायः ॥ ३१८
- समुचितसमयमुदीक्ष्य प्रसभं करिणीं तु दूरतो नेया ।
गजपालैः शीर्षस्थैर्वन्येभविमोहनाय मध्यतले ॥ ३१९

- अथवा निजनगरोद्यानतले तत्पृथक्क्रिया वीरैः ।
गजपालैः कलनीया कलभग्रहणादिसिद्धयर्थम् ॥ ३२०
- कामान्धः स तु नागो निजपदसंप्राप्तशृङ्खलबन्धः ।
वश्या तथा यदायं गजपालैः संपृथक्क्रियते ॥ ३२१
- वीरास्तदैव तमिमं वनकरिणं बन्धयेयुरचिरात्ते ।
तर्जनभर्त्सनवशतो हुंकाराणां प्रयोगैश्च ॥ ३२२
- सपदि प्रशान्तवाक्यैः संत्यक्तक्रोधमोहादीन् ।
स्वीयाज्ञापरिपालनपरांश्च तान् कुर्युरादरतः ॥ ३२३
- युक्त्या ते नृपतिभट्टा तदा मद्वान्धद्विपप्रशान्त्यर्थम् ।
विविधोपायं कृत्वा निजगजशालं नयन्ति कालेन ॥ ३२४
- सद्भक्षणदानेन प्रशान्तवाक्यप्रयोगेन ।
प्रायस्ते संहृष्टा भवन्ति कलभाः क्रियार्हाश्च ॥ ३२५
- सुलभेन च संप्राप्ता मानुषवशमञ्जसा मद्वान्धास्ते ।
मध्यवयस्का यौवनपूर्णाङ्गास्ते त्वमूल्याश्च ॥ ३२६
- एवं पक्षक्रमतो मासक्रमतश्च वनतलात् करिणाम् ।
आन्यनमिहादिष्टं हन्त बहूनां प्रयोगज्ञैः ॥ ३२७
- अस्मिन् वनगजबन्धे न क्षतिरथवा न पीडा च ।
नापि व्यथाप्रसक्तिर्बद्धानां वन्यनागानाम् ॥ ३२८
- षोडशवयःप्रमाणा निपतन्ति गजा वशामोहे ।
विंशतिसमाश्च करिणस्त्वेवं त्रिंशद्वियस्काश्च ॥ ३२९

अत एव ते तु सर्वे करिणो यौवनसमुज्ज्वलाङ्गाश्च ।
कामवशात् सुखलभ्या भवन्ति भूमण्डले विपुले ॥ ३३०

एवं रीत्या चोत्तमगजसंपादनमिहादिष्टम् ।
श्लाघ्ये वनबन्धेऽस्मिन् प्रयोगकुशलैर्नृपस्य वीरभटैः ॥ ३३१

अथ दशमं गृहबन्धं प्रकल्पयेयुर्वने धीराः ।
वन्येभग्रहणाय प्रयोगकुशला नृपाज्ञया काले ॥ ३३२

पाञ्चालिकाख्यबन्धं तमिमं योगेन मेनिरे विबुधाः ।
यस्मादस्मिन् गजशिशुसमानपाञ्चालिकायोगः ॥ ३३३

शश्वद्गजसंचारे विपिनतले भूमिपैः प्रयोगज्ञैः ।
धीरैर्वीरैर्युक्त्या कालेन गृहावलिः स्थाप्या ॥ ३३४

वन्येभग्रहणकलासमर्थभटगणनिवासार्थम् ।
पञ्चषदशाधिकानां दृढसदनानां हि निर्माणम् ॥ ३३५

पञ्चषमासावधिकं व्याधभटप्राणरक्षणाधाय ।
भक्ष्यद्रव्यैः पूर्णं शिक्षितकुञ्जरवरैश्च संयुक्तम् ॥ ३३६

स्वीयाः शिक्षितकरिणस्तादृशगृहचत्वरस्थाने ।
स्थाप्यास्ते संरक्ष्या दिने दिने वासदानेन ॥ ३३७

मज्जनभोजनशय्याप्रयोगतस्ते च रक्षणीया हि ।
गजशालायां करिणां यानि सुखादीनि लालनं ललितम् ॥ ३३८

सर्वाणि तानि चास्मिन् गृहबन्धे निवसतां करिणाम् ।
कल्प्यानि प्रतिदिवसं प्रयोगकुशलैर्भटैः काले ॥ ३३९

सृणिपाशशृङ्खलानां रज्जूनामपि च पालिं च ।

रक्षेयुस्ते काले काहलपटहादिकं क्रमशः ॥

३४०

तेषु सदनेषु चैवं शिक्षितकरिणां च वीराणाम् ।

मासक्रमवासार्थं स्थाने विभजेच्च संरक्ष्यम् ॥

३४१

तेषामथ सदनानां पुरतः पाञ्चालिकारूपाः ।

करिशावकास्तु बहवः स्थाप्या वनकरिसुतप्रलोभाय ॥

३४२

कृत्रिमगजशिशुपङ्क्तिं परितो घासादिसस्यवृद्धिश्च ।

कालेन च कलनीया तथेक्षुखदिरादिपालनं कथितम् ॥

३४३

एवं वनमुखभागे दूरतले वनशिशुप्रलोभाय ।

कृत्रिमकुञ्जरशावकसंरक्षणमथ समादिष्टम् ॥

३४४

एवं मासक्रमतो गजवीरैः पालिते स्थाने ।

द्वित्रिवयस्काः प्रायो वनगजशिशवः कचिन्मिलिताः ॥

३४५

दूराद्वनगृहशोभां तथा शिशूनां च सस्यवृद्धिं च ।

संवीक्ष्य ललितचित्ता धावन्ति च कौतुकग्रस्ताः ॥

३४६

तान् कृत्रिमगजतनयान् मत्वा निजयूथकान् काले ।

तैः सह खेलनलीलावाञ्छाग्रस्ता भवन्ति धावन्ति ॥

३४७

त्रिचतुष्पञ्चवयस्का गजशिशवश्च कचिद्विपिने ।

एवं मुह्यन्ति च तान् दूरादुद्वीक्ष्य खेलनासक्ताः ॥

३४८

शैलीदृशीति विधिना सर्वेषां प्राणिनां भुवने ।

आजन्मनिर्मिता किल सा श्लाघ्या रसिकगोष्ठया हि ॥

३४९

- संपदमथवा विपदं विधिना क्लृप्तां कथं निरुन्ध्युस्ते ।
सुरनरयक्षपिशाचोरगगजतुरगादयः पशवः ॥ ३५०
- अत एव वनगजानां शिशवः प्रायेण खेलनासक्ताः ।
गृहबन्धेऽस्मिन् कृत्रिमगजशिशुनिकटे चरन्ति घोषन्ति ॥ ३५१
- तुष्यन्ति च जिघ्रन्ति क्षणमेते छादयन्ति नृत्यन्ति ।
मर्दन्ति नमन्ति तदा ध्यायन्ति च बाल्यपरवशाः पोताः ॥ ३५२
- रचयन्ति क्रमरचनां भाषन्ते क्षणमथो विपिने ।
हन्त मिलन्त्येवं ते नानालीलाप्रदर्शिनः काले ॥ ३५३
- समुचितसमयं तं [तं] प्रसमीक्ष्याराद् द्विरदपालः ।
जननीभिः प्रबल्लाजैर्वृद्धगजैश्चापि विरहितास्तांस्तु ॥ ३५४
- अथवा पञ्चषवीरद्विरदानुसृतास्तु काननशिशूस्तान् ।
बहुशृङ्खलादियोगैर्युक्तया कालेन बन्धयेयुस्ते ॥ ३५५
- तांस्तान् वनगजतनयान् हुंकारैस्तर्जनैरपि च ।
मार्गनिरोधनवशतः पटहध्वनिकलनतो भीतान् ॥ ३५६
- कृत्वा कुञ्जरपालः स्वाज्ञानिरतांश्च निजयुक्तया ।
समयोचितया तत्तद्गजजात्यनुरूपशिक्षा च ॥ ३५७
- कलनीयेत्यादिष्टा शास्त्रज्ञैश्च प्रयोगज्ञैः ।
अतिसावधानमनसा शावानां रक्षणं कार्यम् ॥ ३५८
- केचिद् गजशिशवस्तु स्वभावतोऽत्यन्तभयभरग्रस्ताः ।
अन्ये नितरां चञ्चलशीलाश्चोक्ताः प्रयोगज्ञैः ॥ ३५९

- केचित् खनन्ति भूमिं करेण लीलासु विविधासु ।
अन्ये गजशिशवस्तु कृन्तन्ति लतावलीवृक्षात् ॥ ३६०
- क्षणसंचारादपि ते ताम्यन्त्यातपतृषादिना ग्रस्ताः ।
घोषन्ति मृदुलकण्ठं तुप्यन्ति च खेलनादिना विपिने ॥ ३६१
- सस्यादिभक्षणाशाग्रस्तास्ते हरिणशीघ्रपदगतयः ।
चुम्बन्ति चूर्णयन्ति ध्यायन्ति च ते ध्वनन्ति निजयूथैः ॥ ३६२
- केचिदचिरात् प्लवन्ते मुञ्चन्ति स्वीययूथगजशाबान् ।
पुनरायान्त्यपि सहसा कृत्रिमगजपोतवीक्षणाद्विपिने ॥ ३६३
- भीतानां मृदुवचनं सहसा फलदं हि निर्दिष्टम् ।
धावन्ति ये तु कोपात् तत्कोपस्य प्रशान्तिरपि कार्या ॥ ३६४
- तेषां तेषां वनगजडिम्भानां सदनबद्धानाम् ।
युक्त्या समुदीक्ष्य तदा स्वभावयोग्यादि शिक्षणं कार्यम् ॥ ३६५
- पाञ्चालिकादिभङ्गं लुटनं विपिने लतादीनाम् ।
अविचार्यं तदा सहसा गजपाला डिम्भसामीप्यम् ॥ ३६६
- गत्वा तांस्तु निरुन्ध्युः स्वेच्छाक्रीडाविहाराच्च ।
सुलभग्राह्या डिम्भास्तदात्रणाः खेदरहितास्ते ॥ ३६७
- प्रत्यब्दमेव भूपैर्गजडिम्भानां च संग्रहणम् ।
राष्ट्रक्षेमसमृद्धयै कलनीयमितीह संदिष्टम् ॥ ३६८
- गजतर्णकसंग्रहणं मुखशिक्षायै सम्प्रदिष्टम् ।
प्रबलगजानामनुमृतिरथ यदि विपिने गृहे बन्धे ॥ ३६९

तांश्च गजान् प्रबलतरान् निरुन्ध्युरेते नृपालवीरभटाः ।
कुद्धान् भीतान् वनतलमध्यं नीत्वा प्रशान्तभयकोपान् ॥ ३७०

कुर्युः क्रमेण युक्त्या भर्त्सनबन्धादिना विपिने ।
गजतर्णकावलीनामेवं संग्रहणमादिष्टम् ॥ ३७१

एवं दशविधबन्धं प्रयोगविद् भूमिपालस्तु ।
क्वविपिनमध्यभागे निर्दिष्टस्थानकेष्वपि च ॥ ३७२

गजबाहुल्यस्थानेष्वपि युक्त्या योजयेद्वीरैः ।
वनकुञ्जरसंग्रहणं कलयेत् क्षेमाभिवृद्धयर्थम् ॥ ३७३

इति द्वितीयाश्वासः समाप्तः

अथ तृतीयाश्वासः

मेदिन्याः शुभलक्षणयोगादपि विपिनसारल्यात् ।
भूभृद्भूम्ना च तथा तरङ्गिणीनां च वैभवात् काले ॥ ३७४

वृष्टिप्रादुर्भावादुत्तमगजसंततेः प्रवृद्धिस्तु ।
निर्दिष्टा विपिनतले मानववंशावलीव बहुरूपा ॥ ३७५

सा मेदिनी तु शुभदा या फण्णणास्थिगर्भदोषैर्हि ।
अन्तर्भागे हीना सरलमृदां पूरणैर्युक्ता ॥ ३७६

सुखसलिला शुभतरुगणवनावलीमण्डिता भूमिः ।
फनसफलशाम्रवना स्वदिशशोकार्जुनादितरुनिवहैः [हा] ॥ ३७७

या दुष्टमृगैस्त्यक्ता सा भूमिश्चोत्तमा कथिता ।
तादृक्षां मेदिन्यां गजवृद्धिः सर्वतो दृश्या ॥ ३७८

नयनानन्दकराणां महीरूहाणां सुपुष्पफलभाजान् ।
यत्र समृद्धिर्विपिने तत्रापि करिस्थितिप्रवृद्धिर्हि ॥ ३७९

हरिणकपोतशुकाद्याः शान्ता यत्र स्थले विपिने ।
तत्रापि कुञ्जराणां प्रवृद्धिरपि शास्त्रनिर्दिष्टा ॥ ३८०

सुललितसानुतटानां सारगिरीणां च निकटक्रान्तारे ।
गजवृद्धिः प्रत्यब्दं निर्दिष्टा भूतले सुचिरम् ॥ ३८१

सर्वोत्तमसानुतले हिमालये विन्ध्यशैले च ।
पूर्वाद्रावस्ताद्रौ नीलाद्रावपि च मल्यगिरिकटके ॥ ३८२

अपि च महेन्द्रादितटे विकल्पभूमीभृतश्च सानुतले ।
दर्दुरगिरिसानुतटे कदम्बगिरिसानुभूभागे ॥ ३८३

अन्ये च ये च गिरयो ब्रह्मावर्तस्थले पुण्ये ।
आर्यावर्ते श्रेष्ठा विलसन्ति तथैव दक्षिणावर्ते ॥ ३८४

तेषामपि भूमिभृतां निकटतले भान्ति कुञ्जरास्तुङ्गाः ।
चलदचलसन्निभास्ते नानाशुभलक्षणा बहुशः ॥ ३८५

सिन्धुशतद्रुविपाशातरङ्गिणीतीरभागेषु ।
गङ्गायमुनानद्योस्तटभूमौ विपुलकाननोद्देशे ॥ ३८६

अथ वृन्दावनभागे रैवतभूमिभृतश्च विपिनतले ।
अपि नर्मदावनान्ते रेवानद्याश्च तीरभागेषु ॥ ३८७

मध्यमवनभागतले गिरिव्रजारण्यभागेषु ।
पूर्वाम्बुराशितीरारण्यतलेष्वपि महार्गते ॥ ३८८

- कनकसरितश्च तीरे गभीरगहने लसन्ति करिनिवहाः ।
शुभलक्षणसंपन्ना राष्ट्रक्षेमामिवृद्धिदा नित्यम् ॥ ३८९
- केरलवनकान्तारे कोङ्कणदेशे च पुण्यकान्तारे ।
गोकर्णवनोद्देशे कर्णाटस्यापि कान्तारे ॥ ३९०
- पश्चिमपयोधितीरे बर्बरदेशस्य कान्तारे ।
पाञ्चालेषु विराटेष्वपि मथुराप्राप्तभागेषु ॥ ३९१
- कुरुकेकयकाश्मीरप्रदेशभागेषु तुङ्गगिरिकुञ्जे ।
गन्धर्ववनोद्देशे तटभूमितले च चन्द्रभागायाः ॥ ३९२
- नैमिशवनेषु पुण्येष्वथ बदरारण्यनिम्नभूमितले ।
गण्डकवनान्तराले कोसलवनभूमिवीथीषु ॥ ३९३
- नैपाले च वनान्ते वज्रवनेष्वपि च मागधेष्वेवम् ।
अङ्गोत्तरान्ध्रविपिनेष्वेवं सारेष्वस्य भागेषु ॥ ३९४
- नानाशुभगुणलसिता द्विरद्वावलित्र राजते निभृता ।
बहुपुलादिकुटुम्बा राज्ञां राष्ट्रमिवृद्धयर्थम् ॥ ३९५
- विधिनिर्मिताचलसतिप्रायस्वेच्छाविहारादिः ।
एवं सन्ततवृष्ट्या वनमुषि च प्राप्तजन्मानः ॥ ३९६
- करिणो लसन्ति लोके तां नृपतिर्विबन्धयोगेन ।
मृद्वैष्णव् वीरभट्टैरप्राप्तमनोव्यथानेव ॥ ३९७
- बन्धे संमिलितानां करिणामाप्यायनं क्रमशः ।
कलनीयमिहादिष्टं गजपालैस्तत्क्षणादेव ॥ ३९८

- करशुण्डादिस्थाने न सहन्ते बन्धनं केचित् ।
दृढशृङ्खलादियोगं वनकरिणो मानवैर्दत्तम् ॥ ३९९
- मानवनिरीक्षणादपि भीताः केचिद्वने करिणः ।
गजपालहस्तभाजो भवेयुरचिरान्नवे बन्धे ॥ ४००
- क्रोधग्रस्तास्त्वपरे वीरभटानां मनस्सु भयदाश्च ।
धीकाराद् धावनतो हठात्क्रियामिर्विपिनभागे ॥ ४०१
- तानेव कृन्तन्ति प्रबलास्तु गजा नवान् बद्धान् ।
रज्जूनां बन्धानथ बन्धतले शृङ्खलानां च ॥ ४०२
- केचिद् बहु फूत्कारं कलयन्ति क्रोधताडितहृदस्ते ।
पङ्कपरागावस्करधीजनमन्ये लताबुटनम् ॥ ४०३
- छेदं ग्रास्वानामपि गजपालानां निरोधनं निकटे ।
अपरे भीत्या बन्धे मलमूत्रविसर्जनोद्यताः करिणः ॥ ४०४
- एवं बहुविधचर्या निरीक्ष्य बन्धस्थले करिणान् ।
स्वाधीनांस्तान् कुर्यान्नानायुक्तया भटैर्नृपतिः ॥ ४०५
- बन्धतले द्विरदानां पुरतः पृष्ठे च पार्श्वयोरपि च ।
पाशाङ्कुशादियोगं कलयेयुर्वीरपुरुषास्ते ॥ ४०६
- मदक्रोपभीतिशान्तिः करिणामथ जायते तेन ।
हुंकारशपथवाक्यैरपि काले बन्धनस्थाने ॥ ४०७
- शाठ्यशमनाय तेषामाग्रहशमनाय चाथवा करिणाम् ।
चोराणामिव काले पादादिषु शृङ्खलाबन्धम् ॥ ४०८

कल्येयुर्गजपाल ते मन्येयुर्यथा गजाः काले ।
पुरवासं स्वहितमिति प्रयत्नभाजस्तथा विपिनात् ॥ ४०९

पञ्चषगजसंपन्नं बहु बृन्दं योधगुप्तमथ विपिनात् ।
वीरा नयेयुरचिरात् पुरगजशालानिवासाय ॥ ४१०

वीरैर्गुप्तेन पथा सरसेनेमे द्विरदपालः ।
निम्नगरमानयेयुः करिणस्तान् काननाच्छूराः ॥ ४११

प्रातर्मुहूर्तकालं द्विमुहूर्तमथ क्वचिद्यात् ।
करिणामिह प्रशस्ता वनभागान्नगरभागान्तम् ॥ ४१२

अथवा कार्यानुगुणा करियात्ना दिनविरामे च ।
वीराणामपि करिणां श्रमाय न भवेच्च सौख्यदा कलिता ॥ ४१३

मध्येमार्गे करिणां संस्थानं श्रान्तये चोक्तम् ।
पुण्ड्रेक्षुघाससलिलप्रदानतो हस्तिरक्षणं शश्वत् ॥ ४१४

आकल्नीयमिहोक्तं वीरैस्तैरनुचरैश्चापि ।
छायासेवनमपि चानुक्षणरक्षाक्रमान्मार्गे ॥ ४१५

कपटानां क्रुद्धानां भीतानां च प्रशान्तहृदयानाम् ।
प्राप्तानां बन्धतले तेषां तेषां वनाद्विपानां हि ॥ ४१६

आनयनमिहादिष्टं राष्ट्रक्षेमाभिवृद्धयर्थम् ।
पट्टषाशशृङ्खलाभिः संबद्धानां विनीतानाम् ॥ ४१७

वाश्च वशा गजपोता ये प्रबला वारणा मत्ताः ।
ये वा वृद्धाः करिणो विपिन्तले बन्धकार्यतो लब्धाः ॥ ४१८

ते सर्वे गजशालामानीताः प्रायशः शान्ताः ।
त्यक्तनिजशाठ्यवेगा भवन्ति कालेन नागरिकाः ॥ ४१९

वीथीनां हर्म्याणां सदनानां गोपुराणां च ।
मठमण्डपशालानां नगरवनानां च विपणीनाम् ॥ ४२०

मानुषवर्गाणामपि दर्शनतो नित्यमेव वनकरिणः ।
त्यक्तनिजमौख्यकार्या भवन्ति शिक्षाक्रमादपि च ॥ ४२१

नरपतिराष्ट्रोपकृतौ सततं संबद्धभावाश्च ।
मानवनियोगनिष्ठाः सत्ये कार्ये धृतात्मानः ॥ ४२२

अत एव हस्तिशिक्षां प्रयोगविद् भूपतिर्मतिमान् ।
गजपालैश्च काले नयेदिमान् विपिनसंप्राप्तान् ॥ ४२३

इति तृतीयाश्वासः

अथ चतुर्थाश्वासः

गजशिक्षा पञ्चविधा शास्त्रोक्ता सुलभसंयोज्या ।
करिणां संप्राप्तानां वयःक्रमेण प्रयोजनीया सा ॥ ४२४

उत्तमवयसामपि च क्रमयोज्या सा फलप्रदा कथिता ।
अज्ञातविविधशिक्षाक्रमा हि ते विपिनभागेषु ॥ ४२५

स्वेच्छाविहारभाजस्ते त्वाजन्म द्विषा वने जाताः ।
गजपालज्ञाशिक्षाहारस्वीकरणरीतिशैलीनाम् ॥ ४२६

दूरस्थास्ते वनकरिनिवहाः प्रथमं मनःक्लेशैः ।
संपीठिता अपि तदा मनुषावासैकलोलुपाः सहसा ॥ ४२७

राजन्ते संत्यक्तस्वकीयमौख्यादिदुर्गुणाः प्रायः ।
तौनुत्तमान् द्विपेन्द्रान् जनीयुर्द्विरदपांलघाः ॥

४२८

शिक्षायाः प्राप्तिं ते विनापि करिणः सुमेधसः काले ।
आज्ञायां ये तिष्ठन्त्येते प्रथमं गजाः शिक्षायाः ॥

४२९

लघुदण्डनयोगाद्वा लघुसृणिपाशादिदर्शनाद्वापि ।
काले मृदुवाणीनां प्रयोगतो वा भवन्ति ये नम्राः ॥

४३०

प्रायः प्रशान्तमनसो दृश्यन्ते ये च मातङ्गाः ।
ते तु द्वितीयकक्ष्यास्थाने शिक्षा निवेश्य गजपालैः ॥

४३१

ये प्राप्नुवन्ति पादे मासक्रमतस्तु शृङ्खलाबन्धम् ।
हुंकाराद् भर्त्सनतो बड्कुशसंताडिताः शीर्षे ॥

४३२

गजपालक्रमणादपि संत्यक्तक्रोधशाठ्यमदकार्याः ।
प्रायश्चिरेण ये ते गजास्तु शिक्षायाः तृतीयकक्ष्यायाम् ॥

४३३

अन्ये मूर्खास्त्वधमाः शिक्षाकालेषु संत्याज्याः ।
चिरकालवैरबन्धा ये कपटाः कार्यनिर्दिष्टाः ॥

४३४

ये दुर्गुणनिलया ये दृढकोपा बुद्धिहीनाश्च ।
संततभयदा नृणां रीकारैर्बर्जनीयवि ॥

४३५

गजपालैर्वैरभटैरसाध्यशीलश्च ये च दृश्यन्ते ।
सर्वे ते संत्याज्याः शिक्षाकाले विशेषेण ॥

४३६

द्विस्त्रिवयस्कान् बालान् सर्वानपि मैलयेयुरिभ्रमालः ।
एकैत्र निवासार्थं गजशालेभ्यो सुसंस्कारचनावाप्य ॥

४३७

- आपञ्चमाब्दमेते दशवर्षावधिककालभाजास्तु ।
तानपि च मेलयेयुस्त्वेकत्र क्रमनिवासाय ॥ ४३८
- ते तर्णका निगदितास्तेपि च वत्साः प्रयोगकालेषु ।
एकत्रैव स्थाप्या गजपालैः सुलभबोधाय ॥ ४३९
- आदशवर्षं करिणस्त्वाविंशतिवर्षकाः कलभाः ।
आलिंशदब्दकास्तु द्विरदाः प्रयोगनिपुणैस्ते ॥ ४४०
- आचत्वारिंशत्क्रमवर्षाः कथितास्तु मातङ्गाः ।
आपञ्चाशद्वर्षाः करिणः प्रोक्ताः प्रयोगज्ञैः ॥ ४४१
- अत ऊर्ध्वं ते तु गजाः संत्याज्यास्सर्वकार्येषु ।
एवं वयसोऽनुगुणं गजनाम ज्ञेयमादिष्टम् ॥ ४४२
- दन्तप्रादुर्भावान्मस्तकरोमावलिप्रवृद्धया च ।
औन्नत्यवशाद्गजपुषः करिणां वयसः क्रमो ज्ञेयः ॥ ४४३
- गजपाला जानीयुश्चिरपरिचयतश्च गजवृन्दैः ।
एवं नानायुक्त्या करिणां वयसः क्रमो ज्ञेयः ॥ ४४४
- तान् युक्त्या निकटस्थान् बध्वाङ्गणशृङ्खलाग्रस्तान् ।
सन्ततरक्षावर्गं नियोजयेद् भूपतिः काले ॥ ४४५
- वत्सानामपि तेषां कलभानां तर्णकानां च ।
मातङ्गानां च तथा द्विरदानामपि च करिणां च ॥ ४४६
- पृथगेव समादिष्टा शिक्षाभूमिश्च वासभूमिश्च ।
तेनैव द्विरदानां गजपालानां च सौख्यसंप्राप्तिः ॥ ४४७

गजशालयाः पुरतः स्थानं शिक्षासु सुखदमेव किल ।
निकटोद्यानतलं च प्रयोगविनिर्दिशेत् कलभः [१] ॥

४४८

प्रच्छायभूमिरेव प्रकीर्तिता द्विस्दशिक्षासु ।
सुखदेति हस्तिपालैः प्रयोगविद्विः परंपरायातैः ॥

४४९

मृदुसैकतरचनां तां वसुधां शस्तां क्रमज्ञा हि ।
स्वीकृत्य हस्तिपास्ते शिक्षारम्भं हि कुर्युरथ काले ॥

४५०

कुञ्जरजातिं च गुणं स्वरूपमथ वीक्ष्य बुद्धिसामर्थ्यम् ।
शिक्षारम्भं कलयेच्छुभकाले द्विरदपालस्तु ॥

४५१

कलभाननस्तु देवो निष्प्रत्यूहक्रियाप्राप्त्यै ।
अस्तु सततं प्रसन्नः सा च चतुर्वक्त्रभामिनी वाणी ॥

४५२

विष्णुर्ब्रह्मा च शिवो दिक्पाला वासवाद्याश्च ।
याः सत्ये धर्मे च प्रतिष्ठिता देवताः सततम् ॥

४५३

अधुना ते सर्वेऽपि प्रीताश्च भवन्तु यच्छन्तु ।
सुसतिं करिणामेषां शिक्षाकाले प्रसादनिलयहृदः ॥

४५४

गजशिक्षातिगभीरा श्रमसाध्या हन्त भूवलये ।
दुष्प्राप्या सूक्ष्मकला कोटीज्ञितभर्त्सनादिर्भवद्वा ॥

४५५

सर्वेषामिह करिणामभयं यच्छन्तु सद्बुद्धिम् ।
सत्येष्वासक्तिमथो गजपालानां धनं यशश्चैव ॥

४५६

सर्वासां प्रकृतीनां विशेषतो भूमिपालनान् ।
श्रेयांसि गजैरेतैर्यथा भवेयुस्तथा प्रसीदन्तु ॥

४५७

इत्यञ्जलिबन्धास्ते गजपालः प्रार्थनासक्ताः ।
कृत्वा दिशां प्रणामं कुर्युर्नीराजनादिकं काले ॥ ४५८

गजशिक्षां कलयेयुः प्राङ्मुखमथवोत्तरास्यं च ।
लघुशिक्षा वत्सेषु प्रयोजनीया समादिष्टा ॥ ४५९

एकं वा वत्सं द्वौ त्रीन् चतुरः पञ्च वा वत्सान् ।
दिनमासक्रमयोगान्निपुणाः शिक्षाक्रमज्ञास्ते ॥ ४६०

गजपालास्तान् सर्वानपि लघुशिक्षाक्रमज्ञाश्च ।
कुर्युरचिरेण पार्श्वप्रक्लृप्तरक्षामदान् कमशः ॥ ४६१

भो वत्सागच्छेह प्रीत्यागच्छात्र तिष्ठ मृदुघासान् ।
शुण्डाग्रे कल्य मुदा मा भैषीर्धैर्यमवलम्ब्य ॥ ४६२

कुरु खेलनमिह वत्सेत्येवं वार्ताप्रयोगादिः ।
लघुशिक्षेति प्रथिता कलनं तैश्चापि शाबकैः काले ॥ ४६३

लघुशिक्षाभ्यासक्रमकाले करिपोतहृदयनिश्चलता ।
युक्त्या संकलनीया गजपालैः सकलकार्यसिद्ध्यर्थम् ॥ ४६४

प्रथमायां पङ्क्तौ तं गजतर्णकमेकमेकमिति रीत्या ।
स्थितिभाजे कृत्वा तैर्गजपालैः शिक्षणोद्युक्तैः ॥ ४६५

तदनु द्वितीयपङ्क्तावपि पृथगेवार्भकस्थितिं कृत्वा ।
एवं तृतीयपङ्क्तावपि गजपोतस्थितिं निरीक्ष्यारात् ॥ ४६६

सायुधहस्तैस्त्वेवं तर्णकसंख्यानुगुणमधोभूमौ ।
पङ्क्तिः संकलनीया निर्दिष्टा शास्त्रमार्गेण ॥ ४६७

- समपङ्क्तिस्थितिरचना कथितैषा द्विरदपालैस्तु ।
अथ वृद्धिपङ्क्तिरपि च कचिन्नियोज्या गजाधिक्ये ॥ ४६८
- प्रथमायामिह पङ्क्तावेकैको द्विरदपोत आदिष्टः ।
तदनु द्वितीयपङ्क्तौ द्वौ द्वौ द्विरदार्भकौ स्थाप्यौ ॥ ४६९
- एवं तृतीयपङ्क्तौ त्रयो हि करिशाबकाः स्थाप्याः ।
चत्वारः करिपोताश्चतुर्थपङ्क्तौ तथा स्थाप्याः ॥ ४७०
- पञ्चम्यामथ पङ्क्तौ द्विरदार्भकपञ्चकं स्थाप्यम् ।
एवं संकलनं तु वृन्दक्रमतो हि निर्दिष्टम् ॥ ४७१
- वृन्दक्रमस्तु शिक्षाकाले ज्ञेयो हि गजपालैः ।
प्रथमायामथपङ्क्तौ पञ्चषकरिवृन्दमादिष्टम् ॥ ४७२
- एकैकमेव दूरे स्थानं पृथगेव कलनीयम् ।
तदनु द्वितीयपङ्क्तौ पञ्चषकरिवृन्दमादिष्टम् ॥ ४७३
- तर्णकयुग्मं दूरेस्थानं पृथगेव कलनीयम् ।
एवं तृतीयपङ्क्तौ कुञ्जरपोतत्रयस्थानम् ॥ ४७४
- पञ्चषवृन्दस्थानं समादिशेद् द्विरदरक्षणोद्युक्तः ।
एवं चतुर्थपङ्क्तौ करिपोतचतुष्कमादिष्टम् ॥ ४७५
- पञ्चषवृन्दस्थानं तत्रापि क्रमवशान्नेयम् ।
एवं बहुवृन्दयुता सर्वा सा पङ्क्तिरादिष्टा ॥ ४७६
- एवं कृते तदा ते शतकरिपोताः कचित्तदधिका वा ।
शिक्षाभ्यासतलेऽस्मिन् सम्मिलिता भान्ति शिक्षायै ॥ ४७७

- देशाचारवशात्ते गजपालः सायुधाः काले ।
समपङ्क्तिस्थितिशैलीमथवा संवृद्धिपङ्क्तिशैलीं ताव ॥ ४७८
- स्वीकुर्युः सुलभार्थं शिक्षाभूमौ प्रयोगज्ञाः ।
गजपालवराः पञ्चषसंख्यास्तत्र प्रयोज्या हि ॥ ४७९
- ललितपदन्यासार्थं ताण्डवगतिशिक्षणार्थम् ।
मन्दगतिन्यासार्थं स्वल्पद्रुतगतिविलसार्थम् ॥ ४८०
- द्वित्रिवयस्कान् मञ्जुलगातान् करितर्णकान् काले ।
गजपाला विभजेयुर्द्विधा प्रयोगाय युक्तिज्ञाः ॥ ४८१
- दक्षिणभागे रेखामुत्तरभागे च रेखिकां च तथा ।
कृत्वा तत्र स्थाने डिम्भांस्तान् स्थापयेयुरथ दूरे ॥ ४८२
- अथवा मध्यस्थाने गजपालानां स्थितिः प्रोक्ता ।
तस्मात्तल्लुत्तु शिक्षा प्रयोजनीयार्मकादीनाम् ॥ ४८३
- एवं चेद्दक्षिणतो विंशतिगजतर्णकस्थानम् ।
तेन क्रमेण चोत्तरभागे विंशतिगजार्मकाः स्थाप्याः ॥ ४८४
- तेषां निकटतलेऽसिन्धुङ्कुशहस्तास्तदङ्गपालास्तु ।
शिक्षावधानहेतोर्मनसो धैर्यादिदानाय ॥ ४८५
- स्थितिभाजश्च भवेयुस्ते नै[ते] द्विस्त्वोत्तरे ॥
संप्राप्तधीविलासा भासन्ते शिक्षया काले ॥ ४८६
- शैलीयं भुवि विदिता वयःस्थितानां च नामान्तरम् ।
अपि कुञ्जरडिम्भानां प्रतिदेशः स्त्रीप्रफुल्लदा हि ॥ ४८७

समयेषु ते मिलित्वा गजाङ्गपालाश्च सायुधाः प्रायः ।
गजपालस्तन्निकटे प्राप्योपदिशन्ति शिक्षणां विविधान् ॥ ४८८

सहसोपदेशभूम्ना गजवत्सास्यक्तदुर्गुणाः काले ।
मेधावृद्धिसमेता भासन्ते हृष्टचित्ताश्च ॥ ४८९

अप्राप्तबन्धना अपि ते करिडिम्भाश्च मत्तनागाश्च ।
आदृतगजपालज्ञास्तथैव तिष्ठन्ति निश्चलाङ्गाश्च ॥ ४९०

अङ्कुशसृणिदर्शनतस्तेषां भीतिस्तु जायते हृदये ।
शैलीयं विधिनैव प्रकल्पिता सर्वजीवरक्षार्थम् ॥ ४९१

वेत्रकशाहस्तास्ते गजपाला मध्यतलभाजः ।
लघुशिक्षाकुशलंस्तानेव कुर्युः क्रमेण गजडिम्भान् ॥ ४९२

शुण्डायाः संकोचनमथ प्रसारणकला च कालेन ।
ऊर्ध्वमधस्तात्प्रेरणमित्यादि क्रमविदश्चतान् कुर्युः ॥ ४९३

क्षणकालं चरणयुगावस्थानं भूमिभागेषु ।
चरणतयसंस्पर्शस्तथा शरीरस्य निश्चलता ॥ ४९४

मातुं प्रवृत्त इव भूतलमथ पादस्य विन्यासः ।
हस्तप्रमाणपादन्यसनकला तत चोक्तमन्यासः ॥ ४९५

गजपालदत्तवेत्रप्रभृतीनां पुष्कराग्रसंकलनम् ।
निजशीर्षारूढाधिपनिकटानयनं च तत्प्रदत्तानाम् ॥ ४९६

विविधानां वस्तूनां यथाक्रमस्वीकृतिप्रयोगादिः ।
अन्यगजाह्वानमथो तेन च साकं विहारादिः ॥ ४९७

- गजपालवस्थानं यदा यदा स्वीयमस्तकतलेषु ।
पङ्कपरागावस्करविक्षेपकलाविरामश्च ॥ ४९८
- समुचितसमये घासस्वीकरणं चित्तनिश्चलत्वं च ।
इति विविधां लघुशिक्षां दद्युर्दिनमासादिक्रमेणैव ॥ ४९९
- प्रातःकाले सुसोत्थितकरिडिन्मस्य धीप्रसारस्तु ।
एवं धियो विलासः सायंकाले च निर्दिष्टः ॥ ५००
- तस्मात् प्रातस्सायं लघुशिक्षाभ्यसनमादिष्टम् ।
गजपालानां करिणां सुकरं कीर्तिप्रदं चैवम् ॥ ५०१
- सुममाललेकरणं प्रथमाभ्यासे विशेषदिवसे च ।
कलभाननदेवार्चा कलनीया श्रेयसां वृद्धयै ॥ ५०२
- स्खालित्यं यदि च भवेत्लघुशिक्षायां तदार्भकादीनाम् ।
तेषां तु पृथक्करणं विशेषशिक्षा च कलनीया ॥ ५०३
- केषांचिदर्भकानां विनैव पादेषु शृङ्खलाबन्धम् ।
शिक्षा संकलनीया सुमेधसस्ते तु बहुमान्याः ॥ ५०४
- शयनं च तथोत्थानं कार्याद्विरतिस्तथाङ्गपालेषु ।
श्रीत्या दानं सर्वस्वेहादिकमपि च शीघ्रकालेन ॥ ५०५
- विविधानि कार्यजालन्यादिष्टानीह नागडिम्भानाम् ।
तस्मिन्नेषु अंशो यथा तथा ते द्विरदपालाः ॥ ५०६
- रक्षेयुः शिक्षणतो दिनक्रमात् प्रातरादिकालेन ।
पुष्कलभोज्यद्रव्यप्रदानतो ललनादपि च ॥ ५०७

एवं लघुशिक्षार्थं पृथक्कृते भूतले वत्सान् ।
अपि तर्णकांश्च कलभान् स्वीकुर्युः कार्यसिध्यर्थम् ॥ ५०८

अथ गुरुशिक्षायोगं कलयेयुर्हस्तिपालास्ते ।
ये द्विरदाः संप्रोक्ताः कलभा ये ये च मातङ्गाः ॥ ५०९

पूर्वोक्ता ये करिणो नवंगृहीताश्च बन्धयोगेन ।
तेष्वेतेषु क्रमतो युक्त्या तज्जातिधीक्रियानुगुणम् ॥ ५१०

करिषु च मातङ्गेषु द्विरदेषु च हस्तिपालास्ते ।
पूर्वोक्तां लघुशिक्षां प्रयोजयेयुः क्रमेणैवम् ॥ ५११

तिष्ठ इहागच्छ त्वं भुङ्क्ष्व स्वीकुरु मृदून् घासान् ।
उत्तिष्ठ पश्य गच्छेत्यादिकलघुशिक्षया भृशं समुल्लसितान् ॥ ५१२

कुर्युर्दिनक्रमवशात् पृथक्स्थले वेतदण्डसृणिहस्ताः ।
गजपालः समट्यस्ते युक्तिक्रमतश्च सान्त्ववाक्यैश्च ॥ ५१३

दण्डकशाघातादपि तत्तत्कुलक्षीलगुणनिरीक्षणतः ।
लघुशिक्षायोगज्ञाः कुर्युस्ते कार्यकुशलंस्तान् ॥ ५१४

गुरुशिक्षा गतिशिक्षा चोदनशिक्षा च सा महाशिक्षा ।
हन्त विना लघुशिक्षां व्यर्था सा दृश्यते करिषु ॥ ५१५

प्रथममत एव काले लघुशिक्षायाः प्रयोगकुशलंस्तान् ।
गजसङ्घान् कृत्वा ते गजपाला दिवसमासक्रमेण ॥ ५१६

तत्रालब्धभ्रंशान् विचक्षणान् तत्र शिक्षायाम् ।
कालेनाथ परीक्ष्य प्रबोधयेयुः प्रयोगज्ञाः ॥ ५१७

शिक्षायां ये करिणस्त्वधमा दुर्मेधसो मूर्खाः ।
ये विस्मरन्ति शिक्षां ये च परीक्षासु च भ्रष्टाः ॥ ५१८

ते सर्वे गजपालैरतीव भीताश्च संत्याज्याः ।
लघुशिक्षायां भ्रष्टाः संत्याज्यास्ते शठाः करिणः ॥ ५१९

सा प्रथमा लघुशिक्षा पूर्वोक्ता वक्ष्यमाणा च ।
गुरुशिक्षा च द्वयमिदमुक्तं करिणां विलोचनद्वन्द्वम् ॥ ५२०

एवंविधं हि शिक्षाद्वयमेवार्थप्रदं लोके ।
करिणामन्येषामपि फलाय सर्वेषु कालेषु ॥ ५२१

नेत्रप्राप्त्या हि नरा यथा क्षितावर्थसाधकः कथिताः ।
एवमनेन हि शिक्षाद्वयेन फलदान् गजान् विदुः सन्तः ॥ ५२२

मासक्रमतः सम्यङ्लघुशिक्षायामवाप्तनैपुण्यान् ।
स्वीकृत्योत्तमकरिणो गजपालास्ते प्रयोगज्ञाः ॥ ५२३

गुरुशिक्षाभ्यासकलां कलयेयुः प्रातरथ सायम् ।
पूर्वोक्तपङ्क्तिभाजो धीमताः स्वार्थसिद्ध्यर्थम् ॥ ५२४

क्षुण्णेन पथा चैवं निर्दिष्टेनापि गमानं च ।
आगमनं च प्रोक्तं हितदं करिणामप्यहीनं च ॥ ५२५

क्रोधस्य शमनमेवं तृप्णायाश्च क्षुब्धः शमनम् ।
समुच्चिनकाले धैर्यस्वीकृतिरपि हर्षसंग्रहः ॥ ५२६

मनसो वा वपुश्च श्रमेऽपि निर्वाहकत्वमञ्च करिणम् ।
तन्द्रालस्यत्यजनं चैषा कथिता हि गुरुशिक्षा ॥ ५२७

- पूर्ववदेव स्थाप्या गजपङ्क्तिः शिक्षणाय पृथगेव ।
दक्षिणभूभागतले तदितरभागे च गजपालैः ॥ ५२८
- कालेऽङ्गरक्षकास्ते गजपालाश्च प्रयोगज्ञाः ।
क्षुण्णपथा नयनादीन् कलयेयुर्मृदुपदन्यासैः ॥ ५२९
- दुष्कार्यविमुखता हि द्विरदानामुत्तमो गुणः कथितः ।
अत एव च वन्यानामशिक्षितानां तदा तु गजपालैः ॥ ५३०
- मतंतं मनसः स्थैर्यं विरतिश्च तथा च दुष्कार्यात् ।
आज्ञावस्थानमपि प्रयोजनीयानि फलदानि ॥ ५३१
- करिणां गतिरक्षुण्णस्थलेषु हानिप्रदा कथिता ।
प्रथममत एव तेषामुत्तममार्गेण गमनादीन् ॥ ५३२
- कालेन योजयित्वा तदनु स्तम्भेषु तान् बद्धान् ।
कलयेयुर्विविधामिर्युक्तिभिरेवं द्विरदपालाः ॥ ५३३
- उत्तमगजास्तु केचिच्छिक्षावचनप्रदानेन ।
सुखसाध्याः संप्राप्ताभ्यसनाः काले भवन्ति ते मान्याः ॥ ५३४
- अपरे हुंकारवशादथवाङ्कुशदण्डदर्शनेनारात् ।
साध्याः सूक्ष्मधियस्ते भवन्ति ते चोत्तमा ज्ञेयाः ॥ ५३५
- अन्ये शुण्डादण्डग्रहणवशात् स्वीकृताभ्यासाः ।
आज्ञापालनदक्षाः क्रियाकरा भान्ति मातङ्गाः ॥ ५३६
- ते चाप्युत्तमनागा ज्ञेया गजपालवर्गेण ।
स्वास्त्यं नैव भवेच्छिक्षाकाले विशेषेण ॥ ५३७

यदि मदमोहवशाद्वा विस्मृतियोगेन वा तेषाम् ।
स्खालित्यं तत्सुलभं दूरीकार्यं हि गजपालैः ॥ ५३८

निजमस्तकेषु केचिद् गजास्त्वनारूढपालकाः सुधियः ।
शिक्षाकाले सर्वक्रियाकरा भान्ति मान्यगुणनिधयः ॥ ५३९

गजपालैराक्रान्तस्वमस्तका अपि गजाः केचित् ।
स्वल्पप्रचोदिता अपि विज्ञेयाश्चोत्तमा नागाः ॥ ५४०

श्रमकार्यनियोगेऽपि क्रोधत्यागश्च नागानाम् ।
निर्दिष्टकार्यनिरतत्वं चोत्तमो गुणः कथितः ॥ ५४१

करिणां मनसः स्थैर्यं तथा च निर्वहणशक्तिश्च ।
असमयभक्ष्याशयास्त्यागश्च तथोत्तमो गुणः प्रोक्तः ॥ ५४२

मण्डपवीथ्यादीनां संमिलितानां प्रजानां च ।
भेरीपटहादिघनध्वनिसंश्रवणाच्च दर्शनादपि च ॥ ५४३

निर्भयशैली च तथा द्विरदानामुत्तमो गुणः प्रोक्तः ।
एवं तर्जनविरतिः करिणामुत्तमगुणः फलदः ॥ ५४४

अत एव रक्षकास्ते संप्राप्तैतादृशोत्तमगुणांस्तान् ।
करिणः कुर्युः काले शिक्षायोगेन विविधेन ॥ ५४५

क्रुद्धो वधं च कुर्यान्निजपालस्यापि वारणश्च शठः ।
मोहान्मदातिरेकादपि हिंसायां प्रवृत्तश्च ॥ ५४६

अत एव शाठ्यमौढ्यक्रियासु वैमुख्यभाजस्तान् ।
सद्गुणसंपन्नानपि कलयेयुः काल्यशिक्षया करिणः ॥ ५४७

- निरतत्वं निजकार्येष्वनिशं करिणां तु संपाद्यम् ।
सुमनस्का एव गजा यथा भवेयुस्तथा शिक्षा ॥ ५४८
- गजपालसंप्रयुक्ता फलदा सर्वत्र निर्देश्या ।
लघुशिक्षा गुरुशिक्षा कथिता चैवं हिताय नागानाम् ॥ ५४९
- काले समीपभाजां सर्वेषां प्राणिनां यथा प्रीतिः ।
तादृशगुणसंपन्नांस्तान् कुर्युः शिक्षया करिणः ॥ ५५०
- अथ गतिशिक्षाकाले कलनीया सा प्रयोगज्ञैः ।
सर्वेषां करिणामिह फलति द्रुतमेव सर्वत्र ॥ ५५१
- अतिवेगगतिर्लभ्या चालनगतिरपि गजैः काले ।
धावन्गतिरपि परमावहनगतिश्चापि भाराणाम् ॥ ५५२
- एवं चतुर्विधा सा गजशिक्षा शास्त्रवेत्तसंकलिता ।
गजपालैः संयोज्या मतङ्गजेषूत्तमगुणेषु ॥ ५५३
- दूरतले चरणानां विन्यासो द्रुतगतिः कथिता ।
द्विमुष्णितगतिर्हि तस्याः करिणामतिवेगगमनं हि ॥ ५५४
- समभूमौ निम्नतले चोत्तुङ्गे कठिनश्चर्कराभूमौ ।
बहुलशिलाकण्टकभूभागे जम्बालके वापि ॥ ५५५
- सैकतवसुधाभागे छायोच्छालिततले चैव ।
दुष्प्रपन्नविपिनभूम्यामपि करिणां गमनमादिष्टम् ॥ ५५६
- मृगयाभारोद्धहनक्रियासु नानाप्रकारासु ।
अतिवेगगतिः करिभिः स्वीकृत्या मन्दगमनं च ॥ ५५७

मृदुपदविन्यासश्च स्थलानुगुणमेव कल्नीयः । करिभिः शिक्षाकाले गजपालैस्तत्र तत्र गमनं तु ॥	५५८
कल्नीयमिहादिष्टं चास्वालित्यं च सर्वत्र । नेतृणां च गजानां सुखदं लाभप्रदं दृष्टम् ॥	५५९
वर्षातपाद्यनुगुणा स्वीकार्या सा गतिर्नागैः । दिनमासक्रमयोगान्नानास्थानप्रवेशयोगेन ॥	५६०
आरूढमस्तकैस्तैर्गजपालैः सूचना कार्या । करिणां हिताय काले भूतरुमार्गस्वरूपाणाम् ॥	५६१
विधिकल्पितसद्बुद्धिप्रसारतो यान्ति करिणस्ते । सन्मार्गेणैव भृशं प्रबोधिन्श्चाप्रमत्ताश्च ॥	५६२
हन्त तथापि कचिदिह गजपालैश्चोदना कार्या । हितकारिणी हि काले सा तेषां वारणानां तु ॥	५६३
आरूढनागशीर्षैर्गजपालैस्तैः प्रयोगशैलीभिः । गजसंचारादिकलासिद्धयर्थं प्रथममेव शिक्षासु ॥	५६४
वाक्चोदनं प्रयोज्यं तथैव हस्तप्रचोदनं सरलम् । पद्मचोदनं वा युक्त्याङ्कुशचोदनं भयदम् ॥	५६५
तत्तत्कार्यानुगुणं करिणां कुलशीलवृत्तिधीप्रसरैः । समयप्राप्तैस्तैस्तैः करणीयं यत्तदनुसूचम् ॥	५६६
प्रेरणमेवं कार्यं चतुर्विधं सर्वकार्यसिद्धयर्थम् । लघुशिक्षाभ्यासे वा गतिशिक्षाभ्यासकाले वा ॥	५६७

- दिनपक्षपरिचयाद्यैः करिणां शीलं गुणादिकं वीक्ष्य ।
शीर्षारोहणमादौ कलनीयमितीह निर्दिष्टम् ॥ ५६८
- इति पूर्वमतं लोके विदितं सर्वत्र देशेषु ।
येनैव सिद्धिरतुला गजपालानामपायराहित्यम् ॥ ५६९
- शिक्षाभ्यासदिने तच्छीर्षारोहणकलामन्ये ।
करिकुलवृत्तान्तविदो वदन्ति केचित् फलप्रदां सहसा ॥ ५७०
- दण्डाङ्कुशादिदर्शनवशतः शीर्षस्थलक्रमवशाच्च ।
वन्यगजास्ते भीता भवेयुरनपायिनो द्विरदपालाः ॥ ५७१
- सर्वेषां कार्याणां स्कन्धाक्रमणेन चोदनाद्यैश्च ।
सिद्धिर्भवतीह गजैः संत्यक्तक्रोधमोहहृत्तापैः ॥ ५७२
- देशाचारवशात्ते गजपालाः शिक्षणोद्युक्ताः ।
प्राचीनं मतमथवा कलयेयुर्नूतनं वापि ॥ ५७३
- उभयत्रापि च सिद्धिर्निर्दिष्टा शास्त्ररीतिज्ञैः ।
तस्माच्छीर्षाक्रमणानन्तरमेव प्रचोदनं फलदम् ॥ ५७४
- शिक्षाकाले करिणां पुरतः पश्चाच्च पार्श्वयोर्वापि ।
धीराः सायुधहस्तास्तदङ्गरक्षाश्च निर्देश्याः ॥ ५७५
- एवं कलनात् काले मतिप्रसन्नत्वमञ्जसा दृश्यम् ।
मीतानामथ करिणां हृष्टानां वा नियोगेषु ॥ ५७६
- अत्यन्तललितकार्ये वाचा प्रेरणमिहादिष्टम् ।
हस्तस्पर्शश्च तथा नागानां भयनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५७७

चरणस्पर्शस्तु द्रागताौ च धावनगतौ शस्तः ।
अङ्कुशताडनमथवा तद्दर्शनहंक्रुतिप्रदानं च ॥ ५७८

आञ्जोलङ्घनसमये करणीयं कार्यशैलीज्ञैः ।
निद्रालस्यक्रोधाद्यपनोदायापि तद्योज्यम् ॥ ५७९

सर्वासां शिक्षाणां प्रचोदनं मुख्यमादिष्टम् ।
उत्तमकरिणः फलदास्तच्च विना ते हि संमान्याः ॥ ५८०

शिशुतुल्यं ते रक्ष्याः शिक्षाकाले विशेषेण ।
विषणायां वपुषि तथा यावद् ग्लानिर्हि संदृश्या ॥ ५८१

तावत्तेऽभ्यासकलानियोगभाजः प्रशस्ता हि ।
दृढवैरकोपचिह्नं तेषां हृदयेऽन्यथा भवति ॥ ५८२

घण्टानादपुरस्सरगतिरेषा चालनगतिर्हि ।
समयेषु वेगभाजां करिणामिह घुष्यते द्विरदपालैः ॥ ५८३

मृगयाकार्ये गहने रिपुसेनाभञ्जनादिकार्ये वा ।
या निभृतं वेगवती गतिरादिष्टा हि नागानाम् ॥ ५८४

सा धावनगतिरुक्ता तेषां करिणां तु दुर्निरोध्यानाम् ।
समये भयदा नृणामन्येषां प्राणिनामचिरात् ॥ ५८५

अतिभारवहनकर्मणि करिणां गजपालकैर्नियुक्तानाम् ।
या मन्दपदन्यासा सा कथिता भारगतिरेषा ॥ ५८६

इति तत्तत्कार्यकलानुरूपगतिभेद आदिष्टः ।
ताः सर्वा अपि योज्या गजेषु कालेन चोत्तमगुणेषु ॥ ५८७

ललितः पदविन्यासः करिणां शुण्डाप्रसारश्च ।
अपि कर्णतालचालनमिह नयनानन्दकृत् कथितः ॥

५८८

बालानां युवतीनां यूनामपि च प्रवृद्धानाम् ।
बालानां युवतीनां यूनामपि च प्रवृद्धानाम् ॥

५८९

ललितं खेलनमनिशं हृदयानां लोचनानां च ।
हर्षदमिति निर्देश्य सर्वेषां मानवानां हि ॥

५९०

मण्डलरेखा प्रथमा चतुरश्रा रेखिला [का ?] तदनु ।
दीर्घा रेखा चापाकृतिरेखा च त्रिकोणरेखा च ॥

५९१

इति पञ्चविधा रेखा द्विरदानां ललितगत्यर्थम् ।
गजपालैः संयोज्या शिक्षाकाले विशेषेण ॥

५९२

आननधूननमसकृत् फूत्कारश्चापि चालनं करिणाम् ।
शिक्षाकाले त्याज्यं कृतिना बालस्य चलनं च ॥

५९३

पणबन्धधावनेषु स्थैर्यं मनसस्तु विजयाय ।
अतः एव मनःस्थैर्यं स्वीकार्यं करिभिरादरेणाशु ॥

५९४

धावनभाजां करिणां सिंहगतिः सिंहवीक्षणं चैव ।
जयदा काले दृश्या गजपालानां च कर्त्तिष्व ॥

५९५

कपिगतिरथवा लभ्या पणधावनकर्मणीह करिभिस्तैः ।
संमीलितार्धनेत्रैर्विजयाय सुखेन पणभुवौ दृश्या ॥

५९६

मृदुसैकतमृद्भागा पणभूमिः सौख्यदा करिणाम् ।
निष्पङ्का तरुहीना दूरादालक्ष्यचित्तवस्त्राढ्या ॥

५९७

- अथवा सीमान्ततले कटसंवृतिरेव चादिष्टा ।
सीमान्तशिलाखण्डावलिरथवा स्थापनीया हि ॥ ५९८
- तिर्यग्धावनशैली परेण करिणा च मेलनं च तथा ।
प्रार्चीभागात् पश्चिमभागान्तं धावनं तु यद्दृष्टम् ॥ ५९९
- तत्त्वेकधावनमिति प्रोक्तं गजपालकैः करिणाम् ।
तस्मात् स्थलान्निवृत्तिर्निवृत्तिधावनमिति प्राज्ञैः ॥ ६००
- द्वित्रिक्षणान्निवृत्तिः करिणां सौख्याय निर्दिष्टा ।
स्वेदोद्गमफूत्कारश्चासादेः पूर्वमेव विजयश्च ॥ ६०१
- संप्राप्तमनःस्थैर्या विजयन्ते धावनेषु करिणस्ते ।
ये हरिणवेगपादा रेखायां निश्चलज्जाश्च ॥ ६०२
- समपादमेव धावनमिह करिणां सौख्यवर्धकं प्रोक्तम् ।
विजयश्च करगतः स्याद् गजपालानां यश्चैव ॥ ६०३
- मासक्रमतः कलभाः समचरणन्यासधावने फटवः ।
सहसा यथा भवेयुस्तथा हि शिक्षा समादेश्या ॥ ६०४
- बल्याकारां रेखां गैरिकधूलीसमासक्ताम् ।
कृत्वा तस्यां धावनमपि करिणां क्लृप्तं समादिष्टम् ॥ ६०५
- काले प्रदक्षिणगतेरेकं द्वयमथ च नागानाम् ।
त्रयमपि चत्वारि तथा दशमावधि धावनं प्रोक्तम् ॥ ६०६
- कलभानां पुष्टानां बलभाजामेव धावनं कथितम् ।
अतिदुष्करमादिष्टं तत्तु प्रोत्साहनाय निर्देश्यम् ॥ ६०७

- सर्वास्वपि शिक्षासु द्विरदानां प्राणरक्षणं मुख्यम् ।
तुष्ट्यर्थं बलवृद्धयै शिक्षा प्रोक्ता परोपकाराय ॥ ६०८
- एवं धावनमपि च प्रोक्तं तत्त्वप्रमत्तानाम् ।
यद्यन्यथा प्रवृत्तिर्द्विरदानां प्राणहानिश्च ॥ ६०९
- अत एव जागरूकैर्गजपालैश्चापि नागैश्च ।
धावनकलनमिहोक्तं पञ्चषवर्षेण संप्राप्यम् ॥ ६१०
- बल्याकारे रेखास्थाने विरतिप्रहीनधावनतः ।
पञ्चषनागेषु च ये ये जयभाजश्च ते मान्याः ॥ ६११
- कनकमयकिंकिणीभिः सुवर्णपट्टादिकैर्वापि ।
पट्टाम्बरकम्बलकैः सुममालभिश्च विविधाभिः ॥ ६१२
- चामरयुगलैश्च तथा मृदुघासेक्षुप्रदानकैरपि च ।
मुखपटविस्तारैश्च द्विरदास्ते विजयचिह्नाद्यैः ॥ ६१३
- समान्या जयकाले शिक्षान्ते च प्रयोगवेत्तारः ।
द्विरदा गजपालश्च प्रमोदवृद्धयै यशःप्राप्त्यै ॥ ६१४
- एवं विविधां शिक्षां देशाचारक्रमागतां फलदाम् ।
कल्येयुर्गजपालाः काले नागेषु चोत्तमगुणेषु ॥ ६१५
- अथ महतीं शिक्षामपि करिणां युद्धाय कालेन ।
कल्येयुः प्रबलानां युद्धार्हाणां जयप्राप्त्यै ॥ ६१६
- प्रतिदेशं करियुद्धं कथितं नानाविधं पुराज्ञानैः ।
तत्परिचयाच्च वेद्यं देशकुल्यचारविज्ञानान् ॥ ६१७

- दन्तादन्तं च तथा शुण्डाशुण्डं च करिषटायुद्धम् ।
डोलारूपं दुर्गप्रभेदनं प्रसमधावनं काले ॥ ६१८
- विषमसमप्रयोगः समयुद्धकला च कूटयुद्धं च ।
गूढतलान्निसरणक्रमयुद्धं भिन्नजातिभिर्युद्धम् ॥ ६१९
- एवं बहुरूपमिदं युद्धं पूर्वैर्हि सूरिभिः कथितम् ।
तत्र प्रवीणता च प्रयोजनीया द्विरदपालैः ॥ ६२०
- क्षुत्तृष्णातपवर्षक्लेशसहा ये गजा दृष्टाः ।
धीराः संपूर्णबलाः परैरधृष्याश्च ये नागाः ॥ ६२१
- तिष्ठन्ति ये नियोगे कठिनतरेऽपि प्रयोक्तृणाम् ।
दूरतरमार्गगमनेऽप्यश्रान्ता ये गजा बलिनः ॥ ६२२
- ये तुङ्गा दृढदन्ताश्चत्वारिंशद्वयस्काश्च ।
सन्तारितादिममदास्ते युद्धार्हा गजाः प्रोक्ताः ॥ ६२३
- एते प्रबलास्तु गजा दुर्गीणां द्वाररक्षणे दक्षाः ।
प्रासादद्वारतले रक्षाकर्मसु नियोक्तव्याः ॥ ६२४
- एते भूमिपतीनामायुधशालासु रक्षणे दक्षाः ।
कोशगृहरक्षणेऽपि पटगृहरक्षाविधौ च दक्षाश्च ॥ ६२५
- मूर्धाभिषिक्तभूपारोहणयोग्यास्त्वमे गजश्रेष्ठाः ।
दिनमासक्रमयोगाद्रक्षाभ्यासश्च कल्नीयः ॥ ६२६
- रक्षा हि बहुविधा स्यादिति भुवने सूरिभिः प्रोक्तम् ।
देशस्थलकालादिप्रभेदतो भिन्नरूपा सा ॥ ६२७

- यद्येते स्थितिभाजः प्रबलगजा द्वारपूर्वभूमितले ।
दुष्करमेव प्रोक्तं तद्द्वारान्तःप्रवेशनं प्रायः ॥ ६२८
- अन्तःप्रवेशशैल्यां बहिरागमने च कुञ्जरस्याज्ञा ।
कथिता बलीयसीति प्रायो रक्षाविधौ हि ते निपुणाः ॥ ६२९
- रक्षाविधौ नियुक्ता त्यजन्ति निद्रां निजां गजा नक्तम् ।
पश्यन्ति भृशं दूराद्गम्भीरं भीषणाकाराः ॥ ६३०
- चोराः परवीरा वा दुष्कार्याचरणलोलुपा ये वा ।
द्वारतलरक्षणोद्यद्गजदर्शनभित्तहृदयास्ते ॥ ६३१
- विरमन्ति नैजकार्यात्ते द्विरदाश्चेज्जितज्ञा हि ।
दूरात्तानधमनरान्निरीक्ष्य विज्ञाततद्भावाः ॥ ६३२
- ज्वलति च नेत्रयुगे तद्धृदये चिरवैरपादपोऽङ्कुरितः ।
तेषां तु दुर्मतीनां नानापीडा क्रमादृश्या ॥ ६३३
- यदि मुसले दण्डे वा शुण्डादण्डेन संकलिते ।
दूरादेव तस्यति यमोऽपि तन्निकटमागन्तुम् ॥ ६३४
- तस्मात् कुञ्जरपाल मुसल्यनामपि च दण्डानाम् ।
शुण्डासंग्रहणकलां कलयेयुश्चोत्तमगजेषु ॥ ६३५
- द्विमुहूर्ते त्रिमुहूर्ते चिरकालं मुसलधारणे हस्ते ।
ग्रहणं मार्गे फलदं द्वारतलानां च रक्षयसु ॥ ६३६
- कुन्तानां पाशानां तस्त्वण्डानां च शृङ्खलौवानाम् ।
शुण्डाधरणं करिभिश्चिराय रक्षार्थमादिष्टम् ॥ ६३७

- रक्षाकाले समरे देशान्तरमार्गगमनेषु ।
उत्तमबलमादिष्टं करिणां साह्यं तु शीघ्रफलदं च ॥ ६३८
- ये वा तुरगा वीरा ये वा वीराश्च सायुधा मार्गे ।
वाच्छन्ति ते च सर्वे गजसाह्यं चोत्तमे कार्ये ॥ ६३९
- निर्भयमेव सुरक्षं तत्स्थानं यत्र वारिदाकाराः ।
मदधाराक्लिन्नकटा वसन्ति तुङ्गा गजाः काले ॥ ६४०
- आह्वानार्थं करिणां शिक्षाकाले विशेषेण ।
नामानि द्विरदानामिह योज्यानीति कथितानि ॥ ६४१
- केषांचिद् द्विरदानां कुलनामानि प्रयोज्यानि ।
अपरेषां तु स्वेच्छाक्रमकलितानीह नामानि ॥ ६४२
- तुहिनाद्रेः प्रथमं कुलमिह कथितं पूर्वसूरिभिः करिणाम् ।
एवं विन्ध्यस्य कुलं रैवतकं कुलमथ ज्ञेयम् ॥ ६४३
- माधुरमथ कैकेयं पाञ्चालं चापि काश्मीरम् ।
कोसलकुलं च पश्चात्तेपालं वङ्गकुलमाङ्गम् ॥ ६४४
- गाङ्गं यामुनमार्यं मेकमुष्मेचकं च कुलमपि च ।
माहेन्द्रं कालिङ्गं कोङ्कणकुलमथ च कर्णाटम् ॥ ६४५
- उदयाद्रिकुलं चैवं कुलमस्तद्वेश्च नार्वरं च कुलम् ।
वैदर्भं वैदेहं सामुद्रं कैरलं च कुलमेवम् ॥ ६४६
- उत्कलकुलमपि शौरं वैराटं चापि नार्भदं गौडम् ।
नानाविधं तु करिणां कुलमेवं सूरिमिर्दृष्टम् ॥ ६४७

- जन्मस्थानादेवं कुलनामानीह कथितानि ।
तीरेषु तरङ्गिण्या वनान्तभागे च शैले च ॥ ६४८
- सर्वेषां द्विरदानां जन्मस्थान तु निर्देश्यम् ।
तदुपज्ञमेव तेषां कुलनामानीह योज्यानि ॥ ६४९
- यस्मिन् यस्मिन् विपिने करिणां ग्रहणाय बन्धनं कथितम् ।
तन्नाम योज्यमुक्तं करिणामाह्वानशिक्षणाद्यर्थम् ॥ ६५०
- तस्मात् तुहिनाद्रिसुत ! त्वमिहागच्छेति चाह्वानम् ।
विन्ध्यसुत ! द्विरदवर ! त्वमिहागच्छेति भाषणं काले ॥ ६५१
- मधुरावनजात ! त्वं केकयकुलजात ! कुञ्जरागच्छ ।
भो ! पाञ्चालकुलोत्थ ! द्विरदागच्छेति चाह्वानम् ॥ ६५२
- काश्मीरकुलज ! कुञ्जर ! त्वमिहागच्छेति चाह्वानम् ।
एवं तत्तद्विपिनप्रयुक्तनामानि योज्यानि ॥ ६५३
- केषांचिद् द्विरदानां गजपालोक्तानि नामानि ।
योज्यान्याह्वानार्थं शिक्षाकाले विशेषेण ॥ ६५४
- श्रीकर ! गुणनिलय ! त्वं सरलागच्छेह मत्सविधम् ।
वारिदवर्ण ! विनोदिन् ! शान्तागच्छेति चाह्वानम् ॥ ६५५
- कुञ्जरवर ! मञ्जुलरव ! त्वमिहागच्छेति चाह्वानम् ।
एवं गजपालकृतान्यनन्तनामानि करिषु योज्यानि ॥ ६५६
- आशिक्षादिनमेते करिणस्तन्नामसंश्रवणात् ।
आगच्छन्ति च तोषाद्गच्छन्ति तथैव गर्जन्ति ॥ ६५७

गजपालकृतनियोगे कठिने तिष्ठन्ति निश्चलं नागाः ।
तन्नामश्रवणवशान्मोदन्ते चापि वन्दन्ते ॥ ६५८

नामोच्चारणपूर्वकमाह्वानं [नात्] स्पर्शनात् करिणः ।
गजपालानां सकुतुकवीक्षावशतश्च मोदन्ते ॥ ६५९

एवं करिणीनामपि निजेच्छया संप्रयुक्तनामानि ।
शिक्षाकाले योज्यान्यमेयमोदादिहेतवे तासाम् ॥ ६६०

कल्याणि ! मङ्गले ! त्वं सरले ! भद्रे ! मनोज्ञरूपे ! त्वम् ।
मञ्जुलगमने ! सरसे ! त्वमिहागच्छेति चाह्वानम् ॥ ६६१

शुभवदने ! शुभनयने ! वारिदवर्णे ! विशालफाल्तले ।
मधुरे ! वासवमान्ये ! त्वमिहागच्छेति चाह्वानम् ॥ ६६२

वत्स ! द्विरदमणे ! त्वं चन्द्रद्युमणे ! सुरेशनीलमणे ! ।
एवं तर्णकवत्साह्वानं कलनीयमादिष्टम् ॥ ६६३

एवं तत्तद्वयसामनुगुणनामानि योज्यानि ।
करिणां शरीररक्षणमसकृत् कार्यं द्विरदपालैः ॥ ६६४

इति चतुर्थाश्वासः

अथ पञ्चमाश्वासः

करिणां गजशाला सा सुखप्रदा शास्त्रनिर्दिष्टा ।
शिल्पिवरैस्तां नृपतिः प्रकल्पयेद्धर्मवित् प्राज्ञः ॥ ६६५

दोषग्रस्तं मानवगेहं लोके यथा विपत्स्थानम् ।
सर्वत्र दृष्टमेवं दोषग्रस्ता च गजशाला ॥ ६६६

- अत एव नेत्रदोषैर्विहीनमथ सूत्रदोषैश्च ।
गजशालानिर्माणं फलदं जयदं च सौख्यदं करिणाम् ॥ ६६७
- राज्ञा निर्दिष्टतले प्राङ्मुखमेव प्रकल्प्यमादिष्टम् ।
नगरस्यादूरतले निर्माणं शुभदनेत्रविन्यासम् ॥ ६६८
- समभूमितले शम्भुं गजशालस्थापनाय सर्वत्र ।
तत्तत्स्थलानुरूपप्रकल्पनं शस्तमेव निर्दिष्टम् ॥ ६६९
- प्रायो बहुसोपानप्रहीणमेव प्रशस्तं हि ।
निकटसलिलं गजानां गमनागमनानुरूपमार्गस्थम् ॥ ६७०
- गजशालानिर्माणं दीर्घाङ्गणशतसमायुक्तम् ।
शतसंख्यानां करिणां सततनिवासाय निर्देश्यम् ॥ ६७१
- प्राङ्मुखशाला शुभदा निर्दिष्टा शास्त्रमार्गेण ।
शिशुवृद्धिदा हि शाला कौबेराननसमायुक्ता ॥ ६७२
- पश्चिममुखा तु शाला रिपुबलहानिप्रदा प्रोक्ता ।
दक्षिणमुखा तु काले गजपत्न्यानां यशःप्रदा कथिता ॥ ६७३
- अथ भूमितलानुगुणं प्रकल्पनं हस्तिशालायाः ।
निर्माणयेन्महीपो ग्रीष्मे वासन्तिके मासे ॥ ६७४
- शालाया मुखभागे महाप्रमाणस्थ चत्वरस्यारात् ।
निर्मितिरपि मृदुसैकतसेचनका श्रान्ततलवृक्षा ॥ ६७५
- निजगजसंख्याक्रमतस्तत्तत्क्षोणीतलानुरूपं च ।
क्षिल्पिवरैर्गजशाला महाङ्गणानेकमन्दिरोपेता ॥ ६७६

- एकैकमन्दिरमिदं प्रोक्तं त्वेकैकगजनिवासाय ।
एवं शताधिकानां निर्माणं मन्दिराणां हि ॥ ६७७
- करिपादशृङ्खलानां बन्धशिलाकल्पनेन संयुक्तम् ।
भक्ष्यतृणवेदिभागं त्वदूरजलभाण्डकल्पनं सुखदम् ॥ ६७८
- सर्वेष्वपि समयेषु द्विरदानां सौख्यदं भूपः ।
शिल्पिवरैर्गजशालानिर्माणं स्थापयेत् क्रमशः ॥ ६७९
- रक्षकवर्गनिवासस्थानं नानागृहावलीयुक्तम् ।
तस्यादूरे कल्प्यं तेन हि गजरक्षणं कलितम् ॥ ६८०
- क्षुद्धाधा संततमिभजठरे विधिकल्पिता बहुशः ।
ताम्यन्ति तथा द्विरदाः काले काले च सर्वत्र ॥ ६८१
- क्षुद्धाधारहितास्ते मोदेरन् द्विरदशालायाम् ।
करिणस्तु यथा काले तथा हि पोष्या द्विरदपालैः ॥ ६८२
- प्रायः प्रभातवेलास्वथ मध्याह्ने च सायं च ।
गजभक्ष्यदानमाराद्गजपालैः कार्यमादिष्टम् ॥ ६८३
- पुण्ड्रेक्षुतृणान्याराद्दोषैस्त्यक्तानि हृद्यानि ।
करिणां मुखभागतले स्थाप्यानि प्रतिदिनं सूरि ॥ ६८४
- मुद्गरसाज्येन युतं शाल्योदनमपि निदाघकालेषु ।
करिणां प्रदेयमुक्तं सुखवृद्धयै तत्कृतावगाहानाम् ॥ ६८५
- शर्करया संमिश्रं पानीयं ग्रीष्मकालेषु ।
बलकरमेवादिष्टं करिणां तापप्रशान्तिकृत् कथितम् ॥ ६८६

पूलं वा पूलालं रसमिश्रं नूतनं कचिद्देयम् ।
तेनापि बलसमृद्धिः करिणामिह निश्चिता जगति ॥

६८७

घृतगुडसहितं भोजनमपि देयं द्विरदपालैस्तु ।
वटवेणुनारिकेलन्यग्रोदुम्बरकपित्थपत्राणि ॥

६८८

मध्याह्नुच्छान्त्यै द्विरदानां बलसमृद्धयर्थम् ।
दद्युस्ते गजपाला गजसंरक्षणकलादीक्षाः ॥

६८९

आज्येनापि गुडेन प्रमिश्रितं यवसपिण्डं च ।
गोधूमस्वपण्डमपि च द्विरदानां दद्युरादरतः ॥

६९०

सायाह्ने समये तद् द्विरदानां बलकरं समादिष्टम् ।
श्रान्तानां गमनवशाद्गारोद्वहनाच्च तान्तानाम् ॥

६९१

आतापभारादपि वा क्लान्तानां बलसमृद्धयर्थम् ।
वयसामपि च बलानां प्रमाणतो देयमेव गजपालैः ॥

६९२

करिणां मस्तकभागे प्रातःकालेषु यवसर्तैलं च ।
दद्युश्च शीर्षतापप्रशान्त्यै द्विरदपालाश्च ॥

६९३

कफवातपित्तजनिता रोगा विविधास्तु नागानाम् ।
हिंसाकरा निगदिता नृणामिव प्रकुपिताः काले ॥

६९४

करिरोगनिदानज्ञा निपुणा भैषज्यरचनायाम् ।
गजपालाः करिरक्षां कलयेयुश्चौषधप्रदानेन ॥

६९५

हन्त नराणामिव ते नागानामपि दुराहारान् ।
दूरीकुर्युः काले गजपाला रक्षणक्रमज्ञाश्च ॥

६९६

- करिणामिह भूमितले विविधाहारास्तु निर्दिष्टाः ।
तत्तत्कालानुगुणं गजपाला दद्युराहारान् ॥ ६९७
- सुच्छायसेवनाद्यैः करिणां सद्भक्ष्यतश्चापि ।
सकला रोगा नश्यन्त्यचिरादेव क्षमावलये ॥ ६९८
- एवं विविधोपायैः करिणां रोगप्रशान्तिमपि काले ।
गजपाला बलवृद्धिं प्रतिदिनसंसेवनात् कुर्युः ॥ ६९९
- आलस्यात् क्रोधाद्वा नोपेक्षा करिषु कर्तव्या ।
शश्वद्रक्षा सकला करणीया नागपालैश्च ॥ ७००
- एकैकमपि द्विरदं निजसुतमिव तां वशां द्विरदपालाः ।
निजतनयामिव काले रक्षेयुः प्रीतियोगेन ॥ ७०१
- हस्तस्पर्शनलालनसान्त्ववचोघोरणीप्रयोगाद्यैः ।
सर्वद्विपरक्षां ते गजपालाः कुर्युरादरतः ॥ ७०२
- सर्वर्तुष्वपि करिणां रक्षा विविधा प्रयोज्या हि ।
तेनैव बलं करिणां भवेत् प्रवृद्धं दिनक्रमेणैव ॥ ७०३
- प्रातरथवा दिनान्ते समुचितसमयेषु गजपालाः ।
मुखपट्टालंकरणं घण्टाकिंकिणिलताप्रयोगं च ॥ ७०४
- सिन्दूरबिन्दुरचनां रदनानां शृङ्गपालिं च ।
संयोजयेयुरेवं देशाचारक्रमाद्युक्तया ॥ ७०५
- भूपालाज्ञाक्रमतोऽलंकृतकरिणो मनोहराः काले ।
स्थाप्या निर्दिष्टतले करिपालैरङ्गपालैश्च ॥ ७०६

- रत्नाभरणैः पुष्पैर्दुकूलकम्बललतायोगैः ।
मोदन्ते ते करिणः काले शिक्षाप्रयोगाद्यैः ॥ ७०७
- करिणां प्रहर्षवृद्ध्या राजकुलं वर्धते काले ।
सर्वे ह्युत्तमकरिणो देवांशा भूतले कथिताः ॥ ७०८
- शशिदिनकरमुख्यानां देवानां सन्निधिः करिणाम् ।
दृष्ट्वस्तकपादादौ क्रियते राष्ट्रामिवृद्धयर्थम् ॥ ७०९
- अत एव देवतांशा करिणस्ते सर्वदा मान्याः ।
प्रकृतिभिरथ भूपालैः पूर्वोक्तप्रक्रियादरतः ॥ ७१०
- गजबलमेव नृपाणां काले फलदं हि सूरिभिः प्रोक्तम् ।
अत एव प्रतिदेशं गजवृन्दं रक्षयेयुस्ते ॥ ७११
- उत्तमगजरक्षणतो महती पुण्याभिवृद्धिश्च ।
नेतृणां च भटानां तदङ्गरक्षाकराणां च ॥ ७१२
- वेदविदस्ते सन्तो धेनूनां वृन्दमपि यत्र ।
करिवृन्दमपि च हर्षं भजते तत्र स्थिरा वृष्टिः ॥ ७१३
- यत्नोत्तमगजलाभो न स्याद्यदि तत्र देशेषु ।
केतव्यास्ते करिणो निजदेशक्षेमसिद्धयर्थम् ॥ ७१४
- उत्तमगजास्तु लोके न हि लभ्यास्सर्वदेशेषु ।
अत एव मूल्यदानात्ते स्वीकार्याः परीक्षिताः क्रमशः ॥ ७१५
- त्रिवयस्काः करिणस्तु स्वीकार्या मूल्यशतकदीनारैः ।
एवं चतुर्थवर्षाः पञ्चमवर्षाषडब्दकाः पोताः ॥ ७१६

पञ्चाशदधिकशतकैर्दीनारैर्मूल्यदानतो ग्राह्याः ।
आदशमाब्दं तेषां मूल्यं त्वेवं समादिष्टम् ॥ ७१७

एकादशाब्दवयस आपञ्चदशाब्दकाः कलभाः ।
दीनाराणां द्विशतं मूल्यं दत्त्वा हि संग्राह्याः ॥ ७१८

आषोडशब्दकरिणां विंशतिवयसां च नागानाम् ।
दीनाराणां द्विशतं पञ्चाशच्चाधिकं मूल्यम् ॥ ७१८

अथ चैकविंशतिवयःप्रमाणभाजां तु नागानाम् ।
आपञ्चविंशतिवयःप्रमाणकानां च मूल्यं तु ॥ ७२०

दीनाराणां त्रिशतं देयं शास्त्रेषु निर्दिष्टम् ।
आषड्विंशतिवयसामेवं त्रिंशद्वयस्कन्नाम् ॥ ७२१

दीनाराणां त्रिशतं पञ्चाशच्चाधिकं मूल्यम् ।
निर्दिष्टं शास्त्रज्ञैर्गजपालैरपि च सर्वत्र ॥ ७२२

आचत्वारिंशत्कं वयःप्रमाणं फल्यम् निर्दिष्टम् ।
क्रय्यानां नागानामथ ऊर्ध्वं ते गजा वृद्धाः ॥ ७२३

क्रयतो न स्वीकार्या इति शास्त्रज्ञैश्च निर्दिष्टम् ।
त्रिंशद्वयसां तेषामाचत्वारिंशदब्दानाम् ॥ ७२४

मूल्यं चतुःशती वा पञ्चशती वा प्रदेयेति ।
दीनाराणामिति च क्रमो हि सर्वत्र देशेषु ॥ ७२५

उत्तमकुलजाः करिणः सद्गुणपरिमण्डिताः सरूपाश्च ।
मूल्याधिक्यार्हा इति घुष्यन्ते द्विष्टगुणकुलज्ञैश्च ॥ ७२६

- सर्वेष्वपि देशेषु प्रायो मूल्यक्रमोद्घोषः ।
केषुचिदथवा देशेष्विह विषये दृश्यते भेदः ॥ ७२७
- तत्तद्देशाचारक्रमानुगुणमपि मूल्यमादिष्टम् ।
कुलभेदं गुणभेदं शिक्षाभेदं च जानन्ति ॥ ७२८
- गजपालाश्चिरपरिचयवशतस्तेषां स्वरूपादीन् ।
तस्मात्तत्साहेन स्वीकुर्युर्मूल्यदानतः करिणः ॥ ७२९
- गजशिक्षा पूर्वोक्ता तुल्या सर्वत्र देशेषु ।
ईषद्धेदविमृश्या सा दृश्या हि क्वचित् सूक्ष्मम् ॥ ७३०
- मूल्यस्य निर्णयादथ पूर्वं शिक्षाप्रयोगादीन् ।
ज्ञात्वैव स्वीकरणं करिणां शास्त्रे निगद्यते पूर्वं ॥ ७३१
- रैतःप्रवृद्धिसमयं करिणां सुरतप्रयोगसमयं च ।
गर्भसमयं करिण्याः प्रसूतिकालं च गजपालः ॥ ७३२
- आजन्मपरिचयाद्यैः करिणां तेषां प्रदर्शनं काले ।
करणीयमिति च भाषितमथ तत्क्रमयोगवेदिनो मान्याः ॥ ७३३
- गजशालायाः पुरतो दर्शनशाला प्रकल्प्या हि ।
उद्यानमध्यभूमावथवा सौख्यप्रदा कथिता ॥ ७३४
- एषा प्रदर्शनार्थं प्रकल्पनीया हि सा शाला ।
सावरणा गजसंख्याक्रमतः स्थाप्या निरावरणा ॥ ७३५
- सावरणकल्पनं तु प्रायः कतिपयकरिस्थानैः ।
संयुक्तं भूमिपतिः प्रकल्पयेन्मण्डपाकारम् ॥ ७३६

- दीर्घाकारं मण्डपमिह चोक्तं द्विरददर्शनस्थानैः ।
युक्तं पीठैर्विविधैरथवा वेदीप्रकल्पनैस्तुङ्गैः ॥ ७३७
- सा वेदी चतुरस्रा दीर्घाकाराथवा कल्प्या ।
पङ्क्तिक्रमशः स्थानक्रमाच्च सोपानमित्रमध्यतलम् ॥ ७३८
- द्रष्टृणां निकटतले गजवपुषि स्थानलक्ष्ममुखविन्दून् ।
प्रायः परीक्षाकाणां सा वेदीवाङ्गणं हि सुस्वरचनम् ॥ ७३९
- तेनैव गजाः सर्वे व्यक्तं दृश्याः क्रमेणात्र ।
तत्तमभावनिरीक्षणसौकर्यार्थं हि सा वेदी ॥ ७४०
- मिलिताङ्गणकल्पनकं पृथक् पृथग्दर्शनस्थानम् ।
गजसंख्यानुगुणं तत् प्रकल्पयेद् भूपतिः काले ॥ ७४१
- प्रच्छायललितभूरुहमुद्यानतले कचिद्दृश्यम् ।
करिणां प्रदर्शनार्थं चिह्नपरीक्षार्थमादिष्टम् ॥ ७४२
- क्रयनिर्णयकार्यार्था तुङ्गा वेदिः प्रदर्शिता करिणाम् ।
सर्वत्र पृथगेव स्थाप्या सा वेदिका कश्चिता ॥ ७४३
- द्विरदान् परितः काले परीक्षका गन्तुमागन्तुम् ।
प्रायः प्रदक्षिणाङ्गणसंयुक्ता सा प्रकल्पनीयैव ॥ ७४४
- उत्तुङ्गा सा वेदिर्वल्लसमलंकृता काले ।
शुभसोपानयुता च प्रकल्पनीया परीक्षार्थम् ॥ ७४५
- सा हि परीक्षावेदिर्गजगमनाहँश्च सोपानैः ।
दृढकल्पनैश्च युक्ता नाना सर्वत्र निजगजकमतः ॥ ७४६

- प्रायो वसन्तकाले वर्षाकालेऽथवा करिणाम् ।
कल्नीया हि परीक्षा शरदि तथा शीतकाले वा ॥ ७४७
- सा हि परीक्षा करिणां गर्भीरभावा च कठिनसंदर्भा ।
चिरकालपरिचयादपि संवेद्या शास्त्रनिर्दिष्टा ॥ ७४८
- आदौ मुखं परीक्ष्यं व्यक्ताकारं हि तल्लक्ष्म ।
पश्चाच्छुण्डा तदनु द्विरदानां प्रातरादिष्टा ॥ ७४९
- प्रथमपरीक्षा प्रातर्द्वितीयपरीक्षा तु सायाह्ने ।
तत्कमवेदिमिरारात् कय्याणां शिक्षितानां च ॥ ७५०
- शिक्षानन्तरमेव द्विरदानां मूल्यनिर्णयः कार्यः ।
अत एव काल्यमूल्यं शिक्षाक्रमतश्च कल्नीयम् ॥ ७५१
- प्रथमाब्दे वा तदनु द्विरदानां मूल्यमावेद्यम् ।
सर्वत्र वयोराशिः शिक्षायोगश्च साद्यकारी हि ॥ ७५२
- एषा परीक्षणार्था द्विरदानां वेदिरादिष्टा ।
सा तु प्रदर्शनार्था वेदिर्महती प्रकल्पयेत्तां तु ॥ ७५३
- आवरणेन विहीना प्रदर्शनार्थं हि सा शाला ।
वेदिर्वा संवेशनयोग्या निर्मापयेत्तां तु ॥ ७५४
- प्रत्यब्दं भूमिपतेरिच्छावशतस्तु वा काले ।
करिणां प्रदर्शनस्थलमादेश्यं सर्वकौतुकार्थाय ॥ ७५५
- पञ्चाशत्करिभिर्वा शतैस्तु वा हस्तिभिस्त्वथोद्याने ।
कल्प्यं प्रदर्शनं किल तुप्यर्थं सुरपतेर्विष्णोः ॥ ७५६

देवानामन्येषां महोत्सवोऽयं किलादिष्टः ।

शुभवृद्धिः प्रकृतीनां रोगादीनां प्रशान्तिश्च ॥

७५७

अत एव प्रत्यब्दं प्रबल्करीणां प्रदर्शनं श्रेयः ।

कुरुते प्रकृतीनामिह तद्रक्षणमपि च पालनाम् ॥

७५८

एकवयस्काः शिशवो द्विवत्सराश्च त्रिवत्सराः कलभाः ।

एवं करिणः स्थाप्या वयःक्रमप्रक्रियास्वारात् ॥

७५९

प्रथमायामिह पङ्क्तावेकवयस्का गजाः स्थाप्याः ।

एवं द्वितीयपङ्क्तौ द्विवत्सरा द्विरदपोताश्च ॥

७६०

तदनु तृतीयस्थाने त्रिवयस्काः कुञ्जरा स्थाप्याः ।

एवं वयःक्रमेण प्रतिपङ्क्तिस्तलं गजस्थानम् ॥

७६१

निर्दिश्य क्रमशैल्या रीतिज्ञा द्विरदपालकाः काले ।

कौतूहलं जनानां जनयेयुः क्रय्यसौख्यादीन् ।

७६२

एवं निजगजवयसां क्रमेण निर्देशनं क्वचित् कार्यम् ।

तादृशपङ्क्तिस्थाने निजनगरोद्यानभागेषु ॥

७६३

एवं गजकुलयोगक्रमेण निर्देशनं च कार्यमिह ।

नानापङ्क्तिस्थाने गजपालैश्च प्रदेशरीतिज्ञैः ॥

७६४

हिमशैले संजाताः करिणो विन्ध्याचले च रैवतके ।

मथुरावनान्तभागे जाताः करिणश्च केकयप्रान्ते ॥

७६५

एकस्मिन् दिग्भागे स्थाप्या लक्षणपरीक्षार्थम् ।

कुलशैलीमाश्रित्य द्विरदकुल्यक्तिलक्षणज्ञैर्हि ॥

७६६

- पाञ्चालं द्विरदकुलं काश्मीरं कौसलं च नेपालम् ।
वज्रकुलं मगधकुलं गाङ्गं कुलमथ च यामुनं च कुलम् ॥ ७६७
- मेचककुलमुपमेचककुलमपि माहेन्द्रं कुलं तथा क्षोण्याम् ।
कोङ्कणकर्णाटान्ध्रककालिङ्गकुलोद्भवं च नागकुलम् ॥ ७६८
- उदयाद्रिकुलं चैवं कुलमस्ताद्रेश्च बर्बरं कुलजम् ।
वैदर्भं वैदेहं सामुद्रं केरलं च कुलमेवम् ॥ ७६९
- उत्कलकुलमपि गौरं वैराटं चापि नार्मदं गौडम् ।
नानाविधं तु करिणां कुलमेवं सूरिभिर्दृष्टम् ॥ ७७०
- तत्तत्कुलजनितानां करिणां संमेलनं कृत्वा ।
एकत्र च निर्देशस्थले महीपालवर्यस्तु ॥ ७७१
- समुचितसमये ज्ञात्वा नानापङ्क्तिस्थलक्रमाद्युक्तया ।
गजपालैः संदर्शनविधिरेषः कल्प्य आदिष्टः ॥ ७७२
- आदौ वयःक्रमेण द्विरदा स्थाप्या प्रदर्शनाय नृपैः ।
मानुषशैली ह्येषा निर्दिष्टा द्विरदशास्तत्रैः ॥ ७७३
- अथ करिणां कुलभेदक्रमतः स्थापनविधिस्तु सुरशैली ।
नानापङ्क्तिस्थाने निजनगरोद्यानभागतले ॥ ७७४
- एषा हि शुद्धशैली कथिता कलभप्रदर्शने लोके ।
सुलभज्ञानविधात्री सर्वेषां क्रमविधानादेः ॥ ७७५
- अन्या तु मिश्ररूपा सा शैली च प्रकथ्यते विबुधैः ।
अङ्गादिभूमिभागे तामपि कल्प्यां वदन्ति गजपालाः ॥ ७७६

सा पञ्चविधा ज्ञेया शैली सर्वत्र देशेषु ।	
गारुडशैली प्रथमा मारुतशैली द्वितीया च ॥	७७७
तदनु भुजङ्गमशैली पशुशैली बाणशैलीति ।	
एवं पञ्चविधा सा शैली द्विरदप्रदर्शने कथिता ॥	७७८
एषां लक्षणमपि च क्रमादयो ज्ञेयमादिष्टम् ।	
गजपालैरन्यैरपि नवनवकौतूहलमिवृद्धयर्थम् ॥	७७९
गारुडशैल्यां द्विरदा स्थाप्याश्चैवंक्रमेण भूपालैः ।	
सदर्शनभूमितले षट् पङ्क्तिस्थानकं कल्प्यम् ॥	७८०
प्रथमायामिह पङ्क्तौ गजाष्टकं स्थापनीयं हि ।	
एवं द्वितीयपङ्क्तौ गजसप्तकमादिशेन्मतिमान् ॥	७८१
एव तृतीयपङ्क्तौ गजषट्कं बन्धनीय हि ।	
एवं चतुर्थपङ्क्तौ गजपञ्चकमादिशेद्भूपः ॥	७८२
पञ्चमपङ्क्तौ तदनु द्विरदचतुष्कं हि सदृश्यम् ।	
एवं हि षष्ठपङ्क्तौ गजत्रय निर्दिशेत् क्रमशः ॥	७८३
एवं चेद्रचनायामस्यां करिणः क्रमात् स्थाप्याः ।	
अष्टाचत्वारिंशत् करिणः स्युः प्रथमपङ्क्तौ हि ॥	७८४
एवं द्वितीयपङ्क्तौ चत्वारिंशद्गजाश्च युग्ममश्च ।	
एवं तृतीयपङ्क्तौ करिणां षट्त्रिंशदादिष्टम् ॥	७८५
एवं चतुर्थपङ्क्तौ करिणां त्रिंशत् समादेश्यम् ।	
एवं पञ्चमपङ्क्तौ करिणां चत्वारि विंशतिश्चैव ॥	७८६

एव हि षष्ठपञ्चादश कुञ्जराः स्थाप्याः ।

प्रायः समप्रमाणा स्थाप्या शैलीमिमां समाश्रित्य ॥

७८७

एषा गारुडशैली सुपर्णपक्षप्रचारगतिगुम्फा ।

संदर्शनभूमितले द्विरदस्थापनकलायोग्या ॥

७८८

इभरचनायामस्यां करिणां द्विशतं द्वयेन हीनमिति ।

आहत्य क्रमसख्या गदिता गजशास्त्रपण्डितैः काले ॥

७८९

करिणां प्रदर्शनार्थस्थले कचिद् भूमिपालस्तु ।

गारुडशैलीमेतां प्रकल्पयेन्निजकरिक्रमतः ॥

७९०

उत्तुङ्गाधिष्ठाने भूमितले स्थापनीया हि ।

निजगजसंख्यानुगुणं सैषा शैलीशुभप्रदा कथिता ॥

७९१

सर्वासामपि लोके शैलीनां दर्शनार्थाय ।

साधिष्ठानं भूतलमिति निर्दिष्ट हि शिल्पिभिः कल्प्यन् ॥

७९२

तां पञ्चविधां शैलीं करिणां संदर्शनाय भूपालः ।

उत्तुङ्गाधिष्ठानस्थलेषु संदर्शयन् जनस्तुत्यः ॥

७९३

अथ मारुतशैलीं तां करिणां संदर्शनाय भूपालः ।

स्वीकुर्यादुद्यानस्थले तु गजपालनिर्दिष्टे ॥

७९४

पूर्ववदेवात्तापि प्रकल्पनीय हि षट्त्वं क्रमशः ।

अष्टादश करिणामिह बन्धनतलमादिशेन्मतिमान् ॥

७९५

द्विरदास्त्रयस्त्रयः किल बन्ध्या प्रतितलमिहादिष्टाः ।

तस्माद्विरदाश्चाष्टादशसंख्या भूमिपालगणनीयाः ॥

७९६

प्रथमायामिह पङ्क्तौ द्विरदाश्चाष्टादश प्रबन्ध्या हि ।
एवं द्वितीयपङ्क्ताविभाश्चतुर्विंशतिः प्रोक्ताः ॥ ७९७

षट्त्तलवेदीस्थाने तृतीयपङ्क्तौ तु कलभानाम् ।
त्रिंशत् संख्या कथिता बन्ध्यानां तत्र दर्शनार्थं हि ॥ ७९८

एवं चतुर्थपङ्क्तौ षट्त्रिंशद्द्वाराणाः कथिताः ।
एवं पञ्चमपङ्क्तौ चत्वारिंशद् द्वयं च कलभानाम् ॥ ७९९

अष्टाचत्वारिंशत् करिणां संख्या तु षट्पङ्क्तौ ।
प्रायः समप्रमाणा स्थाप्यास्ते कुञ्जराः कथिताः ॥ ८००

रचनायामस्यामपि करिणां द्विशतं द्वयेन हीनमिति ।
आहत्य क्रमसंख्या कथिता गजलक्षणज्ञैश्च ॥ ८०१

संदर्शनभूमितले चैषा शैलीह मारुती स्थाप्या ।
एकस्मिन् दिग्भागे क्रय्यगजानां परीक्षार्थम् ॥ ८०२

गारुडशैली चैषा मास्तशैली च वारणस्थाने ।
अनुलोमप्रतिलोमक्रमकरुष्या निश्चिता भूपैः ॥ ८०३

करुणावशाच्च वायोर्विन्तातनयस्य चेभानाम् ।
स्थापनमिह संदिष्टं गतिक्रमान्मङ्गलस्थानम् ॥ ८०४

अथ च भुजङ्गमशैलीं तां च तृतीयां कचिन्मृषतिः ।
संदर्शनभूमितले प्रकल्पयेद्गजपरीक्षार्थम् ॥ ८०५

पङ्क्तितयमेवात्र प्रकल्पनीयं गजस्थानम् ।
तत्र हि करिणः स्थाप्याः समप्रमाणाः परीक्षार्थम् ॥ ८०६

अष्टौ करिणः स्थाप्याः सप्त च षट् पञ्च चत्वारः ।
द्विरदास्यश्च युग्मं त्वेवं पङ्क्तित्रये स्थाप्यम् ॥ ८०७

आहत्य कलभसंख्या शतमुक्तं पञ्चविंशतिकम् ।
पङ्क्तित्रयसंभक्तं प्रदर्शयेद् भूमिपालस्तु ॥ ८०८

अथ पशुशैलीं करिणां समाश्रयेद् भूपतिः काले ।
संदर्शनभूमितले क्वचित् परीक्षार्थमादिशेन्नृणाम् ॥ ८०९

षट् पङ्क्तिरत्र कथिता तत्र च करिणां द्वयं प्रथमम् ।
तदनु त्रयश्च करिणश्चत्वारः पञ्च षट् च सप्तमिताः ॥ ८१०

एवं च द्विरदानां संख्या सा सप्तविंशतिका ।
एवं समक्रमेण प्रतिपङ्क्तिर्तलं गजस्थानम् ॥ ८११

कलितं चेच्छतयुक्तं द्विषष्टिसंख्याकमादिशेद् भूपः ।
धेनोः शैल्यामस्यां बद्धानां गजपरीक्षार्थम् ॥ ८१२

तामेतां शैलीमिह वदन्ति केचिद् बुधास्तु भूशैलीम् ।
नास्त्रैव न तु गजानां संख्यायां पूर्वपद्धतिस्त्वेषा ॥ ८१३

करिणां वयमपि तस्मादङ्गीकुर्मस्त्वमां च भूशैलीम् ।
करिणां च मानवानां शुभप्रदां सर्वदेशेषु ॥ ८१४

अथ पञ्चमशैलीं तां प्रकल्पयेत् क्वचिद्धो भूपः ।
साङ्गणभूमौ प्रायः शरशैलीं गजपरीक्षार्थम् ॥ ८१५

पङ्क्तिचतुष्कं स्थाप्यं शरस्वरूपवदिह प्रायः ।
प्रतिपङ्क्तिर्तलं चादावष्टगजाः सप्त च द्विरदाः ॥ ८१६

आहत्य चेह पङ्क्तौ स्थानचतुष्केषु वारणाः स्थाप्याः ।
षष्टिक्रमसंमिलिता भवन्ति सर्वत्र देशेषु ॥ ८१७

तदनु द्वितीयपङ्क्तौ सप्त गजाः षट् च वारणाः क्रमशः ।
आहत्य चेह पङ्क्तौ स्थानचतुष्के तु वारणाः स्थाप्याः ॥ ८१८

पञ्चाशदपि च युष्मं करिणां संख्यात भवति भूपालः ।
कलयेत्तामिह काले शरशैल्यां गजपरीक्षार्थम् ॥ ८१९

एवं तृतीयपङ्क्तौ षट् करिणः पञ्च वारणाश्चैवम् ।
आहत्य चेह पङ्क्तौ स्थानचतुष्केऽपि भूपालैः ॥ ८२०

द्विरदास्तु चतुश्चत्वारिंशत् स्थाप्या भवन्ति सममानाः ।
एवं चतुर्थपङ्क्तौ पञ्च गजाश्चापि चत्वारः ॥ ८२१

आहत्य क्रमपङ्क्तौ षट्त्रिंशद्धारणाश्चात्र ।
स्थाप्या भवन्ति काले गजपालैर्गजपरीक्षार्थम् ॥ ८२२

शरशैल्यामस्यां तु द्विरदानां स्थापनं कल्प्यम् ।
द्विनवतिसंख्यायुतमथ शतं च कलयेत् प्रमाणज्ञः ॥ ८२३

निजकरिसंख्यानुगुणं स्वेच्छानुगुणं च भूपालः ।
संदर्शनं च करिणां प्रकल्पयेयुर्निजे नगरे ॥ ८२४

पञ्चविधास्त्रिह शैलीष्वेकां वा भूमिपालस्तु ।
स्वीकुर्युरथ च काले शैलीद्वयमपि तथा कल्प्यम् ॥ ८२५

शैलीतयमपि तेषां चतुष्कमथ पञ्चकं काले ।
निजकरिसंख्यानुगुणं प्रदर्शयेद्गजपरीक्षार्थम् ॥ ८२६

प्रातस्नातः शुद्धः कृतसुरपतिदेवपूजनादिश्च ।
करधृतफलपुष्पादिर्यतेत धीमान् हि गजपरीक्षार्थम् ॥ ८२७

बद्धानां द्विरदानां बन्धस्थानेषु विविधरूपेषु ।
शैल्यानया तु संदर्शनभूमितले द्विरदपालैः ॥ ८२८

करिणां तु मुखपरीक्षा चादौ कार्येति निश्चिता शास्त्रे ।
नयनयुगं शीर्षतले रोमालिस्तस्य संस्थानम् ॥ ८२९

शुण्डाया लक्षणमथ विज्ञेयं गजपरीक्षज्ञैः ।
मुखशुण्डारागादेर्बिन्दूनामपि च रूपमेवं हि ॥ ८३०

पुष्करभागे श्वेतस्वरूपविन्दुप्रसक्तिस्तु ।
नेतृणां धनवृद्धिं करोति रक्तस्वरूप विन्दुस्तु ॥ ८३१

करिणामपि प्रभूणां दीर्घवयःकालदं कथितम् ।
मुखरागस्यापि फलं त्वेवं ज्ञेयं कचिद्विशेषेण ॥ ८३२

करिणां मुखमध्यतले विन्दुव्यूहस्तु संदृश्यः ।
केषांचिदुत्तमांशस्वरूपभाजां भवेल्लोके ॥ ८३३

आजन्मदृश्यरूपो भवति हि स तु विन्दुपुञ्जस्तु ।
अथवा केषांचिदधोवयःक्रमाद् दृश्यरूपश्च ॥ ८३४

तत्तद्गजकुलभूम्ना वनपोषणवैभवेन्नापि ।
वर्षे पञ्चमके वा षष्ठे वा सप्तमे वापि ॥ ८३५

संदृश्यः स तु विन्दुव्यूहश्चाष्टमवयःप्राप्तौ ।
एवं तत्तद्वयसामाविर्भावकमं ज्ञात्वा ॥ ८३६

बिन्दुस्वरूपमथ तत्फलं च कालेन निर्दिशेन्मतिमान् ।
स्थानचतुष्कं प्रोक्तं बिन्दूनां गजशरीरे तु ॥

८३७

मुखमध्यतलं शुण्डा कण्ठश्चोदरतलं प्रायः ।
बिन्दुपरिष्कृतभागः शुभदः करिणां च नेतृणाम् ॥

८३८

स्थानान्तरे तु बिन्दुर्न शुभफलप्रद इहादिष्टः ।
तस्मात् सूक्ष्मधिया तत्स्वरूपफलमादिशेत् प्राज्ञः ॥

८३९

कोकनदवर्णबिन्दुप्राप्तिः शुभदायिनी प्रोक्ता ।
कुङ्कुमवर्णश्च तथा बिन्दुः सन्ध्यासुप्रभो बिन्दुः ॥

८४०

विदुमवर्णश्च तथा गजबिन्दुः सर्वमङ्गलविधार्या ।
इत्थं वदन्ति लोके विबुधा गजशास्त्रवेत्तारः ॥

८४१

प्रत्यक्षमपि च दृष्टः करिणां बिन्दुस्वरूपफलभेदः ।
केतकवर्णो बिन्दुप्राप्तिरपि कचिदिहादिष्टा ॥

८४२

तारावर्णो बिन्दुर्मुक्ताफलहंसपुण्डरीकान्तः ।
गजवपुषि बिन्दुराशिः शुभदः शास्त्रेषु निर्दिष्टः ॥

८४३

बिन्दुस्तु कृष्णवर्णो नीलरुचिश्चापि गजशरीरेषु ।
न शुभफलप्रद इति हि प्राज्ञैर्निर्दिश्यते लोके ॥

८४४

विच्छाद्यबिन्दुरपि च प्रायोऽनर्थप्रदः करिणाम् ।
शुभवर्णबिन्दुरूपं तस्माज्ज्ञात्वा फलं वदेत् प्राज्ञः ॥

८४५

अयुतसहस्रानेकाबिन्दुप्राप्तिश्च गजशरीरेषु ।
नानानर्थविधातीत्येवं शास्त्रेषु निर्दिष्टम् ॥

८४६

तस्मान्मुक्ताकारा बिन्दुप्राप्तिश्च चणकरूपा वा ।
गजवपुषि मङ्गलानां विधायिनी चेति निर्णीता ॥ ८४७

पद्मदलाकृतिवर्णप्राप्तिरपि कचिदिभस्य शुभदैव ।
मुखभागे शुण्डायामुदरतले कण्ठभागे च ॥ ८४८

वक्षःस्थले च करिणां श्वेतो वर्णश्च मङ्गलविधायी ।
तस्माद्विन्दुं वर्णं ज्ञात्वा फलमादिशेन्मतिमान् ॥ ८४९

व्यक्ताकारं कुम्भद्वयमथ करिणां शुभप्रदं सततम् ।
नयनमपि मञ्जुलभं हीनं रक्तम्बरूपरेखाभिः ॥ ८५०

शङ्खाभं दन्तयुगं केतकवर्णं च मङ्गलविधायि ।
रक्ताभं शुण्डाग्रं विद्रुमवर्णं च शुभदमादिष्टम् ॥ ८५१

अष्टादश नखभागाः शुभ्राः करिणां शुभप्रदाः काले ।
दीर्घा बालधिरपि च ज्ञेया श्रेयःप्रदा नेतुः ॥ ८५२

गतिरपि परमा शुद्धा सायंकाले परीक्ष्या हि ।
क्रय्यानां दर्शनतलभाजां करिणां गुणादिश्च ॥ ८५३

शिक्षाशैलीं तस्याः प्रयोगशैलीमपि ज्ञात्वा ।
मूल्यं वदेच्च करिणां कुलभेदं रूपभेदं च ॥ ८५४

यदि सत्यामिच्छायां शौर्यपरीक्षा च नागानाम् ।
कर्तव्या संदर्शनभूमेर्दूरस्थले युक्तया ॥ ८५५

निक्षिप्य गजशरीरे ताम्रसहस्रस्य खण्डांस्तु ।
एकाधिकयोजनतो मार्गं नीत्वा क्रमेण गतिमाशु ॥ ८५६

ज्ञात्वा श्रमराहित्यादिकमपि करिणां परीक्षाज्ञः ।
मूल्यस्य निर्णयादिकमथादिशेत् कार्यसिद्ध्यर्थम् ॥ ८५७

ये श्रान्ता दूरतराध्वानो ये क्लान्तदेहाश्च ।
आतपवेलयामपि तृष्णाक्षुत्पीडिताः शश्वत् ॥ ८५८

ये निश्वासपरास्ते वर्ज्या द्विरदा महाकार्यात् ।
एवं सद्गुणहीना बलेन हीनाश्च वारणास्त्याज्याः ॥ ८५९

दुर्गन्धा ये करिणो ये वा रोमालिकवचिताङ्गाश्च ।
कपटात्मानो ये वा ये वा दुर्भोजनाभिलाषाश्च ॥ ८६०

ये मन्दधियो दृष्टाः शिक्षाकालेषु ये भीताः ।
ये करिणः संक्षुब्धाः क्रोधाद्यैस्ते च नीचाश्च ॥ ८६१

क्रयनिर्णयकाले ते संत्याज्या एव निर्दिष्टाः ।
एवं द्विरदपरीक्षाक्रमवेत्तारो हि बहुयुक्त्या ॥ ८६२

संदर्शनभूमितले स्थितिभाजां लब्धशिक्षाणाम् ।
तरतमभावक्रमतः करिणां मूल्यं तु निर्दिशेन्मतिमान् ॥ ८६३

अथवा गजशालायां गमनागमनेषु वा करिणाम् ।
कलनीया हि परीक्षा नानारूपा प्रयत्नेन ॥ ८६४

सुक्तिसमये गजानां तोयादाने क्रियाकाले ।
आगमने गमने वा भारोद्धहने तथा करिणाम् ॥ ८६५

शिक्षाकालेष्वथवा भवन्ति दृश्या गुणास्सर्वे ।
व्यक्ताकाराः प्रायस्तेनैव च गजपरीक्षा हि ॥ ८६६

फलदा भुवि निर्दिष्टा स्वीकार्या मानवैः सा हि ।
गजभावज्ञानं तु प्रोक्तं विविधस्वरूपमूह्यमिति ॥ ८६७

केचिन्मुह्यन्ति बुधा द्विरदपरीक्षासु कठिनासु ।
प्रायो नानारूपा सा चिरकालेन संवेद्या ॥ ८६८

तत्र तु बुद्धिभ्रंशो विबुधानां हस्तिपालानाम् ।
न हि दोषाय भवेदिति निर्दिष्टा शास्त्रवर्त्मनि क्षोण्याम् ॥ ८६९

अत एव परीक्षाज्ञैः प्रदर्शितान् वारणान् श्लाघ्यान् ।
स्वीकृत्य नरा लोके मोदन्ते विविधकार्यफलभाजः ॥ ८७०

द्विरदानां हरिणानामेवं शुक्रशारिकादीनाम् ।
पोषणनिरता लोके मोदन्ते स्वर्गसुखभाजः ॥ ८७१

उत्तमगुणसंपन्नाः करिणो यत्र स्थले निवसन्ति ।
तत्र स्थिरा हि लक्ष्मीर्नानाजयदायिनी लोके ॥ ८७२

शास्त्रविलोचनलक्ष्या प्रत्यक्षमपि प्रकामविद् दृष्टा ।
उत्तमकरिभिर्लक्ष्मीविलासशैली हि सर्वत्र ॥ ८७३

देवेष्विव नृपतिष्विव तथा मुनीन्द्रेष्विव प्रायः ।
आजन्म करिषु सद्गुणराशी राजत्यमेयो हि ॥ ८७४

वर्षति मेघः काले विलसति भूमिश्च सस्यलक्ष्म्या हि ।
यस्मिन् स्थले द्विपेन्द्रा धर्मपराः पार्थिवेन्द्राश्च ॥ ८७५

करिणो जयन्ति लोके मानवहितकारिणस्त्वमेयगुणाः ।
सूरय इव सत्कुलजा देवांशा देववन्मान्याः ॥ ८७६

- ते च नरा विजयन्ते यैर्द्विरदानां हि रक्षणं क्रियते ।
संस्तुतिदुःखविहीनां संप्राप्तरमाकटक्षविभवाश्च ॥ ८७७
- संतोषभरितहृदयाः करिणो यत्र स्थले हि निवसन्ति ।
तत्रैव सर्वलक्ष्मीलीलादिकमादराद् दृश्यम् ॥ ८७८
- एवं नानासद्गुणजलधीनां वैभवं करिणाम् ।
अयुतैकभागमेव प्रकाशितं सर्वकार्यसिद्धयर्थम् ॥ ८७९
- गजपाला युक्तिज्ञा गजप्रिया ये च मानवा लोके ।
चिरपरिचयात्तदीयं ज्ञेयं वैभवमितीह तैर्वहुधा ॥ ८८०
- इति गजसंग्रहणकलाप्रकार एष क्षमातले जीयात् ।
नारायणेन दीक्षितवरेण रचितः सुरेशमोदाय ॥ ८८१

इति नारायणदीक्षितविरचिते

गजग्रहणप्रकारे

पञ्चमाश्वासः ॥

ERRATA

Sloka No.	Read	For
७	ममित	मामित
४२	मेवं	मेव
५४	द्विपेन्द्रा	द्विपन्द्रा
९०६	वशतो	वशतः
९६३	मुञ्चन्त्य	मुञ्चन्त्य
२६०	दृष्टाः	दृष्टः
३२९	तिंशद्र	तिंशद्वि
३६५	योगादि	योग्यादि
४३५	नृणां	नणां
४३८	भाजस्तु	भाजास्तु
४९९	(विविधां)	विविधां
५०६	तस्मान्नै	तस्मन्नै
६३३	क्रमाद् दृ	क्रमादृ
७४५	र्वली	र्वल्ल
७८३	संदृश्यम्	सदृश्यम्
७८३	त्तयं	त्तय
७९६	तस्माद् द्वि	तस्माद्दि
८४२	हादिष्टा	हादिष्टा

